

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
Географічний факультет

Кафедра фізичної географії, геоморфології та палеогеографії

ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ ЗА ТВОРАМИ ЖИВОПИСУ НА
ПРИКЛАДІ КУРСУ « УКРАЇНА У СВІТІ: ПРИРОДА,
НАСЕЛЕННЯ» (8 КЛАС)

Дипломна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, групи 600

Спеціальності

014 Середня освіта (Географія)

Сливчук Христина

Науковий керівник

к. геогр. н., асист. Ходан Г.Д.

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № ____

від «__» _____ 2021 р.

зав. кафедри _____ проф. Рідуш Б.Т.

Чернівці - 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗАСТОСУВАННЯ ЖИВОПИСНИХ ТВОРІВ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ	5
1.1. Місце живопису в шкільному курсі географії	5
1.2. Основні етапи формування географічного змісту українського живопису.....	8
1.3. Характеристика живописного надбання для використання в шкільному курсі географії	19
Розділ II. Загальні методичні особливості застосування живописних творів на уроках географії.....	23
2.1. Підходи до географічного аналізу пейзажних живописних творів	29
2.2. Застосування пейзажних живописних творів для розвитку аналітичного мислення на уроках географії.....	32
Розділ III ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ ЗА ТВОРАМИ ЖИВОПИСУ НА ПРИКЛАДІ КУРСУ « УКРАЇНА У СВІТІ: ПРИРОДА, НАСЕЛЕННЯ»	42
3.1. Особливості зображення лісостепової зони на картинах українських художників.....	42
3.2. Методика застосування творів живопису під час вивчення степової зони України.....	49
3.3. Особливості застосування творів живопису для формування навиків орієнтування на місцевості.....	56
ВИСНОВКИ.....	63
ЛІТЕРАТУРА:.....	65

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Використання творів живопису в географічній освіті виявляється важливим у зв'язку з можливістю формування в сучасній молоді естетичної обізнаності та привертання інтересу до надбань національної та світової культури. Також відображення географічних об'єктів та явищ на картинах художників розкриває багатогранність способів відображення картини світу та дає широкий простір для застосування міжпредметних зв'язків на уроках географії.

Твори живопису як засоби навчання сприяють досягненню навчальних, розвивальних та виховних завдань вивчення шкільних географічних курсів в цілому та окремих уроків і розділів програми. Саме поєднання триєдиної мети під час їх застосування в географічній освіті підвищує ефективність навчального процесу і сприяє формуванню в учнів загальних та географічно орієнтованих компетентностей.

Теоретичні основи принципів гуманізації та гуманітаризації освіти було розроблено С.У. Гончаренком та Ю.І. Мальованим. Рекомендації щодо гуманізації та гуманітаризації шкільної географічної освіти запропоновані А.Й. Сиротенком. Питанням гуманізації геоєкологічної освіти в Україні, використанню надбань народної творчості на уроках географії під час вивчення проблем довкілля присвячені наукові розробки О.В. Плахотнік. Проблема гуманізації шкільної географічної освіти висвітлена у дослідженні С.С. Пальчевського.

Дослідження проблеми формування національної свідомості учнів у процесі набуття знань про український етнос під час вивчення географії висвітлене у дисертації Л.Б. Паламарчук. Розгляд питань культурологічного змісту під час вивчення населення на уроках географії пропонується у методичних працях В.Ю. Пестушка, В.О. Сасихова, Г.Є. Уварової, В.П. Корнеєва, В.М. Герасимчука, Б.В. Пічугіна.

Важливим методичним питанням є педагогічні умови ефективного формування культурологічних знань учнів під час вивчення географії, що висвітлюється в працях Л.Ф. Мелько [2].

Метою є визначення системного застосування живописних творів на уроках географії, обґрунтування методичної доцільності та особливостей застосування творів живопису на різних етапах уроків. На основі опрацювання аналітичних матеріалів дослідження розробити методичні матеріали для використання в практиці роботи вчителя географії.

Об'єкт дослідження - процес навчання географії учнів основної школи із застосуванням творів художньої літератури, творів живопису.

Предмет дослідження - методика формування творчого підходу в учнів основної школи в процесі вивчення географії.

Основні задачі дослідження:

- дослідити теоретико методологічні основи застосування живописних творів в шкільному курсі географії;
- проаналізували використання художньої літератури на уроках географії;
- визначити методичні особливості використання живописних творів на уроках географії

Методи дослідження. Вибір методів дослідження визначається об'єктом дослідження і характером тих завдань, які ставить перед собою дослідник. Для розв'язання поставлених завдань нами використано комплекс різних методів, які взаємозв'язані і взаємно доповнюють один одного: аналіз стану розв'язання проблеми в психолого-педагогічній і методичній літературі з географії в контексті означеної проблеми; вивчення офіційних і нормативних документів; аналіз навчальних програм, підручників та іншої літератури; концепцій географічної і краєзнавчої освіти; статистичний метод; системний підхід; метод узагальнення характеристик досліджуваної проблеми

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗАСТОСУВАННЯ ЖИВОПИСНИХ ТВОРІВ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ

1.1. Місце живопису в шкільному курсі географії

Використання живописних творів при вивченні географії є важливим для формування у учнів естетичної обізнаності щодо національної та світової культури. Зображення географічних явищ та процесів на картинах дає змогу побачити велику кількість способів відображення картин світу та можливості для широкого простору при застосуванні між предметних зв'язків на уроках географії.

Живописні твори, дають можливість учням набути навчальні, розвивальні та виховні завдання при вивченні шкільних географічних курсів як загалом так і при вивченні окремих тем чи розділів. Поєднання триєдиної мети та їх застосування на уроках географії підвищує ефективність навчального процесу і сприяє формуванню в учнів загальних та географічних компетентностей.

Навчальне значення творів живопису для вивчення географічних дисциплін полягає у відображенні в них фізико-географічних і соціально-економічних об'єктів та явищ. При цьому може виникнути питання, що можна використовувати для ілюстрації даних об'єктів та явищ їх фотографічні зображення. Однак переваги живопису перед звичайними фотографіями частіше полягають в тому, що художники завдяки спеціальній художньої техніки (робота з кольорами, особливості освітлення, ракурс зображення, глибина перспективи, введення додаткових персонажів і т.д.) можуть підкреслювати головний зміст, виявляти потрібні деталі, робити акцент на відношенні до зображення. Також роботи старих майстрів дозволяють побачити географічні об'єкти скрізь часову призму і порівняти їх із сучасним становищем.

Підчас вивчення курсів фізико-географічного спрямування було б добре використовувати пейзажні твори, що відображують такі природні

явища як зміну сезонів року (А. Куїнджі, Ф. Васильєв, І. Левітан, К. Крижицький та ін.), схід та захід сонця або місяця (К. Моне, А. Куїнджі, К. Фриц), окремі метеорологічні явища, наприклад, дощ, грозу, відлигу (А. Куїнджі, Ф. Васильєв, К. Крижицький, С. Васильківський, М. Сергіїв, В. Орловський, Ю. Прядко), виверження вулканів (К. Брюллов) і т.д.

Пейзажний живопис є важливим при вивченні географії для ознайомлення з окремими географічними об'єктами та ландшафтами, що дає змогу прослідкувати особливості природної зони чи іншого об'єкту. Наприклад, картини на яких зображено море (штиль, бурхливе становище, шторми різної міцності) можна побачити на полотнах І. Айвазовського, А. Боголюбова, У. Тьорнера, І. Шувальова, лісові пейзажі зображено на картинах К. Крижицького, І. Шишкіна, лісостепові та степові ландшафти відображено в творчості А. Куїнджі, К. Крижицького, М. Сергієва, В. Орловського, Ю. Прядка та ін.

Важливе навчальне значення для вивчення соціально-географічних розділів шкільної програми мають картини історичного та побутового жанрів. Вони дозволяють яскраво уявити важливі історичні події, що вплинули на розвиток держави, формування її географічних особливостей, відтворюють історичні і географічні деталі та зміни побутових умов і господарської діяльності населення, висвітлюють етнографічні особливості різних народів, наприклад, відміни одягу, прикрас, архітектури житлових та господарських будівель та ін.

Картини на яких зображено міські пейзажі на уроках допоможуть описати вчителю як виглядає населений пункт, а також одночасно провести порівняння між різними населеними пунктами, що є спільного і що є відмінного між їх мешканцями. Якщо є можливість, можна провести порівняння змін у часі, провести спробу пояснити їх і соціально-економічної точки зору.

Важливість використання живописних творів на уроках географії

гарно охарактеризовано у творах М. Риленкова: «Тут мало побачити, треба вдивитись». Ілюстрування навчального матеріалу, що вивчається на уроках географії за допомогою репродукцій картин сприятиме розвитку в учнів спостережливості, уваги, аналітичного мислення. Виконання різноманітних завдань на підставі географічного аналізу змісту картин може бути в нагоді для формування і закріплення вмінь складання характеристик географічних об'єктів, місцевості або географічних явищ, виявлення причинно-наслідкових зв'язків, виконання картографічних вправ. Тим самим учні набувають не тільки практичні навички, але й розширюють уявлення про коло застосування географічних знань і способи відображення географічної інформації.

Важко переоцінити виховне значення застосування живописних творів в навчальному процесі. Завдяки знайомству з видатними творами минулого і сьогодення, з цікавими деталями біографії художників і умов написання картин учні долучаються до надбань національної і світової культури, підвищують рівень спеціальної і загальної ерудиції. Живописні твори дуже важливі в географії як основа формування зорових вражень, що сприятиме формуванню естетичних смаків учнів. Достатньо детальний аналіз картин на уроках дозволить сприймати їх не просто як яскравий малюнок, але як повноцінне джерело інформації, що передається спеціальними художніми засобами, а також сприятиме одночасному запам'ятовуванню географічних фактів та назв картин і їх авторів.

При використанні творів живопису на уроках вчитель має змогу додатково акцентувати увагу на вихованні у учнів патріотизму, любові до природи, екологічної культури, зацікавленості у ознайомленні з історією держави та свого краю.

Методичних напрацювань щодо використання живописних творів на уроках географії дуже мало. Значна частина з них представляє собою фрагменти окремих творів, які в більшості не мають повного

географічного змісту. Тому доцільним є необхідність обґрунтування використання творів живопису в шкільній програмі.

1.2. Основні етапи формування географічного змісту українського живопису

Застосування живописних творів на уроках географії потребує виявлення їх змістовних і стилістичних особливостей, які значною мірою, залежать від часу написання. Тому постає питання визначення основних етапів розвитку українського живопису для з'ясування особливостей їх використання в шкільному курсі географії.

Розвиток образотворчого мистецтва на території України можна прослідкувати ще з часів скіфської доби та трипільської культури, у сюжетах якого переважали зображення тварин та окремі побутові малюнки.

У X-XVI ст. в українському живопису панує церковне мистецтво у вигляді чисельних ікон і фрескової розписі у церквах та монастирях. Незважаючи на канонічність цього види живопису в Україні в XVI ст. навіть він набуває особливих рис, що пов'язано з загостренням у цей період національно-визвольної боротьби. Релігійний живопис стає більш зрозумілим народу, на іконах з'являються пейзажні зображення з елементами перспективи, контрастні кольори замінюються більш реалістичними, у зображеннях виявляються національні риси, у композиціях зустрічаються історичні українські персонажі. Значне місце у середньовічному образотворчому мистецтві України посідає книжкова мініатюра, яка набула подальшого розвитку з появою друкарень.

XVII-XVIII ст. відзначилися появою крім релігійного ще й так званого світського живопису, перш за все у вигляді світського портрету. Український світський портрет походить від парсунів-портретів, що виконувались іконописною технікою, які замовляла козацька старшина. Люди на парсунах зображувались із плоским обличчям, у статичних

позах, яскравими кольорами. Але вони дають уявлення про особливості одягу, прикрас та зброї того віку. Особливого розвитку жанр світського портрету набуває в Україні з другої половини ХУІІІ ст. Найбільш відомими українськими портретистами цього часу були Д. Левицький, В. Боровиковський, але після навчання у Петербурзькій академії мистецтв вони здебільш працювали в Петербурзі та залишили велику низку портретів, що не поступалися кращим європейським зразкам.

Також наприкінці ХVІІІ ст. в українському живопису починають розвиватись батальний і історичний жанри, що висвітлюють події, пов'язані з визвольною боротьбою українського народу. Персонажами картин стають не лише відомі особистості, але й прості козаки, так поступово народжується дуже популярний у цій період жанр так званої народної картини. Найбільш відомим героєм картин народного жанру стає козак-бандурист, який якби розповідає про подвиги українських козаків.

Найбільше значення для навчання географії має український живопис починаючи з ХІХ ст. коли починається перехід від класицизму з його суворими канонами, завмерлими позами людей і тварин, гіпертрофовано ідеальними зображеннями тіла і т.д. до романтизму і реалізму, що точніше відображали місцевість, персонажів та події і були більш зрозуміли глядачам.

Географічне значення українського живопису першої половини ХІХ ст. полягає у фактичному зародженні в ньому реалістичного пейзажу та побутового жанру, що відображав особливості природи і життя українського населення - простих селян та міщан. Незважаючи на те, що більшість жанрових картин цього періоду мали доволі наївні сюжети, а пейзажі фрагментарний характер їх цінність полягає у відбитті характерних рис свого часу й у можливості порівняння вигляду зображених на них конкретних географічних об'єктів та місцевостей із сучасним їх станом. Наприклад, українських міст і селищ (Київ, Полтава,

Ічня, Кибинці та ін.), відомих архітектурних пам'яток (садиба у Качанівці).

Приклад переходу від класицизму до романтизму можна побачити в картинах відомого російського портретиста українського походження В. Тропинина. У створених ним образах подільських селян («Дівчина з Поділля», «Український селянин», «Пряля») і народних героїв («Устам Кармелюк») відбився не лише національний етнотип, а й романтичні ідеали часу з його уявленням про красу та людську гідність. В. Тропінін був першим, хто свідомо звернувся до зображення народу, виявляючи при цьому гуманізм і демократизм поглядів, реалізм світобачення [54].

Зародження і розвиток реалізму в українському живопису у першій половині ХІХ ст. пов'язаний з такими видатними художниками як І. Сошенко (1807-1876 рр.), К. Павлов (1792-1852 рр.), Г. Васько (1820-1866 рр.). Всі вони навчались у Петербурзькій академії мистецтв, після закінчення якої повернулись в Україну. Незважаючи на те, що провідним жанром у їх творчості був портрет, їхньому пензлю також належать і пейзажні, жанрові та побутові картини, що відображають певні соціально-географічні риси того часу. Наприклад, картини І. Сошенко «Портрет бабусі М. Чалого», «Хлопчики-рибалки», «Продаж сіна на Дніпрі», К. Павлова «Хлопчик з голубком», «Бондар», «Церква Спаса Нерукотворного у Полтаві» відтворюють особливості одягу, окремі риси господарської діяльності населення та природні пейзажі того часу.

Важливе значення для викладання географії також мають картини одного з засновників українського реалістичного пейзажного та побутового живопису першої половини ХІХ ст. В. Штернберга (1818-1845 рр.), який був близьким другом Т. Шевченка. В його полотнах і акварельних малюнках відтворюються національні риси українського побуту та вдало поєднуються жанрові сюжети з оточуючим пейзажем. Недарма за висловлюванням відомого художника К. Брюллова в одному ескізі Штернберга можна побачити всю Україну. Для уроків

географії особливе значення мають такі картини В. Штернберга як «Пастушок», «Переправа через Дніпро під Києвом», «Альтанка Г. С. Тарновського в Качанівці», «Український шинок», «Вид на Поділ у Києві», «Свячення пасок в Україні», «Ярмарок в Ічні», «Садиба Г.С. Тарновського в Качанівці», «Млин у степу», «Вид на Київ», «Видубицький монастир біля Києву», «Аскольдова могила». Відомий офорт В. Штернберга «Кобзар з поводитирем», створений для першого видання «Кобзаря» Т.Шевченко став своєрідним символом у зображенні українського селянства.

Основи українського романтико-реалістичного пейзажу були закладені також російським акварелістом і графіком О. Кунавіним (1780-1814 рр.), який на початку 19 ст. перебував в Україні. Він змальовував краєвиди поселень, парків, монастирів, палацові ансамблі, пам'ятки архітектури Полтавщини, Чернігівщини, Київщини. Серед робіт О. Кунавіна - види Полтави, «Вид на Красногірський монастир через річку Псьол», «Вид на містечко Санжари», «Вид міста Миргорода на річці Хорол», «Вид околиці Лубен по дорозі на Лохвицю», «Вид села Кибинців», види садиб графа Завадовського, Судієнків-Очкинів, Будлянського [65].

В українському живопису середини ХІХ ст. простежуються подальший розвиток реалізму, що збільшує його географічне значення. Збільшується кількість картин пейзажного та побутового жанру. Розширюються сюжети жанрових полотен, які у більшості своєї присвячені відображенню життя селян. При цьому поступово зникає тропшінський романтизм у зображенні українського сіла, а на зміну йому приходять суворі правди життя, що відображає тяжку, іноді трагічну, долю простого народу. Аналіз жанрових картин даного періоду дозволяє виявити не лише історичні особливості розвитку країни, але й вигляд окремих географічних об'єктів і ландшафтів, способи природокористування, національні особливості побуту населення.

Український живопис середини ХІХ ст. пов'язаний, перш за все, з роботами Т. Шевченко, який за фахом був саме художником. Він залишив біля 1 тисячі картин, акварельних малюнків, офортів, більшість з яких присвячено відображенню рідної України. Живописні роботи Т. Шевченко відрізняються не лише художньою майстерністю, вони пронизані відвертою любов'ю до батьківщини, відображують національну самосвідомість і навіть здатні передати менталітет українського народу.

Багато з работ Т. Шевченко мають безпосереднє географічне значення, наприклад, серія офортів «Живописна Україна», що була розпочата під час подорожей художника батьківщиною в 1843-1844 рр. Офорти серії відображають історію України, її краєвиди, сільське життя. Вони є своєрідним маніфестом подальшої творчості митця, визначальним критерієм якої стали реалізм і народність. Яскравими прикладами работ даної серії є "Судна Рада", "Дари в Чигирині", "Старости", "У Києві" та "Видубицький монастир", що відзначаються блискучою технікою, життєвою та історичною правдою. Автор першої книги про Шевченка-художника О. Новицький так говорив про картину "Судна Рада": «Тут саме життя, як воно є, без усякої прикраси» [36].

Ідеї Т. Шевченка, його світоглядні позиції визначили творчий шлях художників Л. Жемчужникова, К. Трутовського, І. Соколова, їхні твори, присвячені українському народові, стверджували загальнолюдську цінність культури України.

Л. Жемчужников - художник, графік і живописець, найвідоміші твори якого присвячені зображенню українського народу, наприклад, картини "Кобзар на шляху", «Лірник у хаті», «Козак їде на Січ», графічні роботи «Жниця», «Козак у степу», «Покинута», «Українка», «Хлопчик-жебрак», «За штатом» та ін. Після смерті Т. Шевченко Л. Жемчужников вирішує продовжити справу великого кобзаря з живописного відображення життя та історії України і створює свою серію з 48 офортів «Живописна Україна».

Підвищення географічного змісту українського живопису другої половини XIX та початку XX ст. пов'язано з остаточним закріпленням в ньому принципів реалізму і подальшим розширенням народності в сюжетах картин. Більша частина живописних творів цього періоду створюються в пейзажному, побутовому та історичному жанрах, що робить їх фактично наочними засобами навчання географії. Виникнення 1870 р. у Петербурзі Товариства пересувних художніх виставок, до складу якого, крім блискучих живописців Росії входили і талановиті українські художники М. Пимоненко, С. Мурашко, К. Костанді та ін. Члени Товариства - випускники академії мистецтв відмовились писати екзаменаційні картини на академічні теми, а звернулись до народних сюжетів та експонували свої твори не в музеях і вишуканих салонах, а навпаки на невеличких виставках, що були доступні простому люду.

Друга половина XIX ст. - це період розквіту українського реалістичного пейзажу, який не тільки виявляв географічні особливості різних куточків країни, але завдяки майстерності художників прищеплював любов до самобутньої природи України. До найбільш відомих пейзажистів даного періоду можна віднести В. Орловського, С. Васильківського, А. Куїнджі, С. Світославського, Г. Світлицького, І. Похитонова, Г. Ладиженського та ін.

Одним з засновників українського пейзажу у другій половині XIX ст. вважають В. Орловського, якого прозвали «Шукачем сонця». Порівнюючи його з І. Шишкіним, який у своїх творах прославляв велич природи півночі, сучасники підкреслювали, що Володимир Орловський зумів дуже влучно передати природу півдня. Неповторні своєю виразністю картини «Сінокіс», «Жнива», «Хати в літній день» характеризують В. Орловського як витонченого майстра колориту та світлотіньових ефектів [54].

С. Васильківський автор майже 3.5 тис. полотен вважається найкращим пейзажистом у якого добре прослідковуються національні ідеї.

Васильківський пише пейзажі на яких можна побачити Подніпров'я, Слобожанщину, Поділля, полотна історичного характеру. Він є автором таких полотен як: «Козача левада», «Залишки віковичного лісу», «Ранок. Отара в степу», «Степ на Україні», «Перед грозою» та ін. Картини Васильківського пронизані красою до рідної природи, в них можна побачити філософський зміст.

Новаторськими для ХІХ ст. виявились пейзажі А. Куїнджі, частину з яких було присвячено рідної художнику Україні, наприклад, такі як «Місячна ніч на Дніпрі», «Вечір на Україні», «Забуте селище», «Чумацький шлях у Маріуполі», «Осіннє бездоріжжя», «Степ», «Степ. Нива», «Українська ніч», «Після дощу», «Україна», «Селище. Вечір», «Дніпро у ранку» та ін. Його картини відрізнялись особливим кольоровим рішенням і передачею гри світла на об'єктах місцевості.

Початок ХХ ст. в українському образотворчому мистецтві відзначився не тільки продовженням традицій реалістичного живопису, але й появою модного у той час жанру – імпресіонізму. Його представники намагались відтворити власні враження від побаченого, внаслідок чого картини створювались у доволі вільній манері, частіше великими мазками, другорядні деталі пропускались, але в загалі вони виглядали яскраво, надихали глядачів на думку. Їх географічне значення пояснюється підкресленням у зображенні головної теми і відображенням настрою, з яким його розглядає автор.

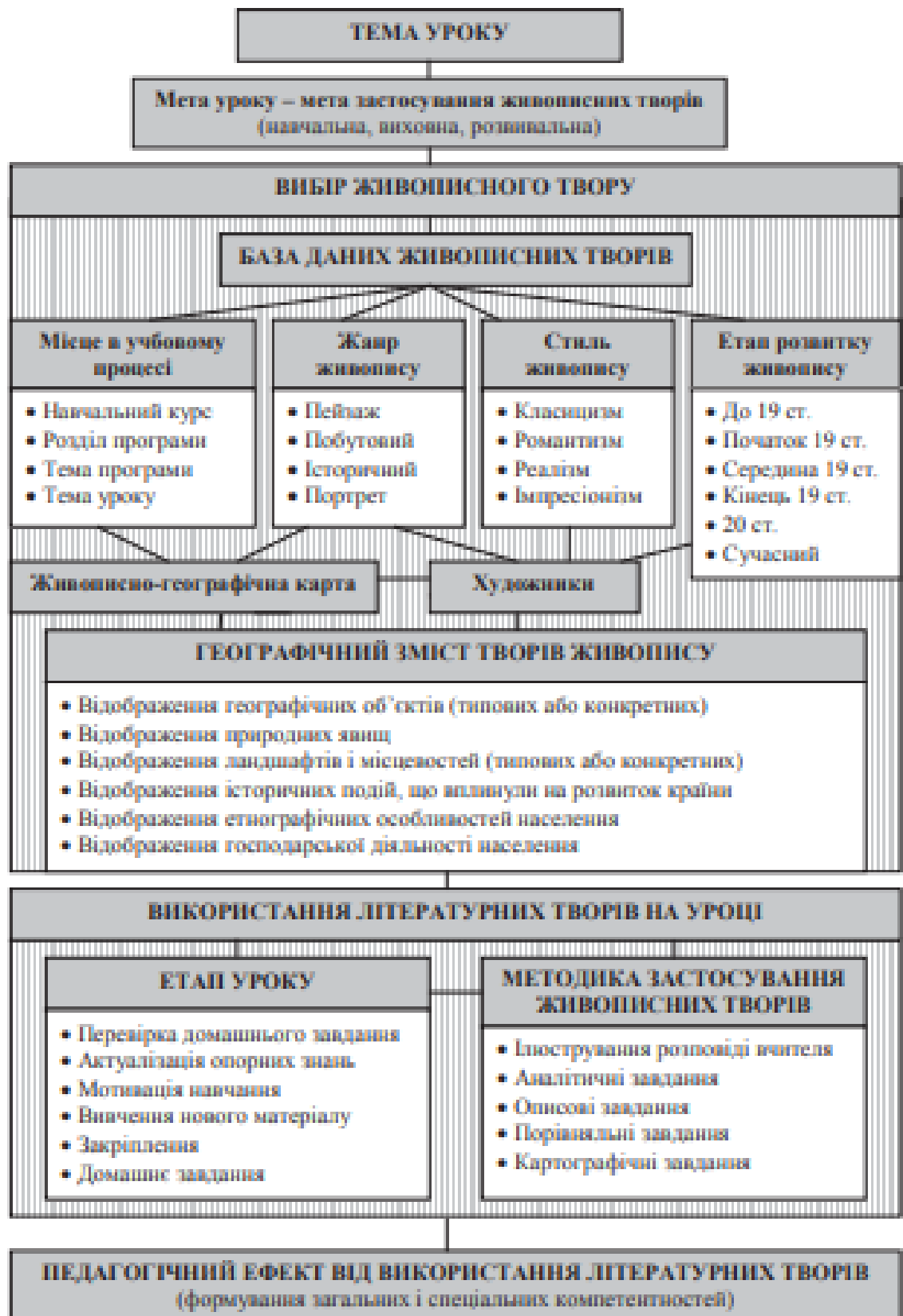
Яскравими представниками українського імпресіонізму можна вважати М. Бурачика і З. Серебрякову. В картинах М. Бурачика передано поетичність української природи - «Сутінки», «На Дніпрі в сутінки», «Дніпро. Хмарм насуваються», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Ранок на Дніпрі», «Соняшники», частину його работ присвячено мальовничому зображенню Києва і українського села - «Дахи Софійського собору в Києві», «Університет Св. Володимира», «Подвір'я взимку», «Хата опівдні. Спека». Багато работ З. Серебряковой, які було

написано до еміграції, присвячено українському селу.

Залежно від теми уроку твори образотворчого мистецтва використовуються обов'язково одночасно з навчальною, виховною і розвивальною метою. Прикладом такого може бути використання навчальної мети застосування живопису на уроках при вивченні певних територій, господарства, народними звичаями, що дає змогу формування у учнів навичок географічного аналізу. Виховна мета акцентує увагу на формуванні патріотичних поглядів, почуття національної гідності, толерантності

Розвивальна мета спрямовується на розвиток аналітичного і логічного мислення, зорової пам'яті, творчої уяви.

Для систематичного застосування живописних творів на уроках географії рекомендовано створити своєрідну базу даних, використовуючи яку вчитель здійснює відбір картин чи репродукцій для того чи іншого уроку в тому чи іншому класі.

Рис. 1 Модель системного застосування живописних творів на уроках географії (За Байтеряковим О.З.)

Для зручності користування така база може мати одночасно декілька принципів структурування, наприклад, за жанром живопису, за стилем живопису, за часом, до якого відносяться твори, за художниками, за місцем у навчальному курсі.

Жанр живопису та графіки впливає на географічний зміст картин.

Живописні картини які доцільно використовувати на уроках географії рекомендують поділяти на пейзажі, історичні картини і портрети.

Пейзажі використовуються на уроках географії при вивченні фізико-географічних умов території на яких відображено географічні об'єкти, якість природні явища, ландшафти, міські пейзажі, населені пункти і може застосовуватись для вивчення соціально та економіко-географічних тем.

Картини побутового жанру або жанрового живопису, сюжетом яких є сцени з повсякденного або святкового життя простих людей, допомагають побачити етнографічні риси населення, такі як особливості одягу, побуту, народних традицій, способів господарської діяльності та ін.

Історичні картини відображають видатні події, які мали вплив на розвиток і формування території країни. Такі твори доречно використовувати при вивченні формування території, історичного розвитку території, країни чи окремого регіону.

Портретні зображення полягають у відображенні історичних діячів, діячів культури, науковців, які мали вплив на формування і розвиток регіону. За портретами можна вивчати і одяг тої чи іншої епохи у населення.

Таким чином, на уроках географії твори живопису доцільно використовувати для більш емоційного і наочного сприйняття матеріалу, вони допомагають краще уявити географічні об'єкти і явища, формують образну уяву, аналіз картин історичного жанру

дозволяє виявити особливості питань і проблем, що вивчаються у контексті конкретного часу та обставин.

Структурована база даних за художниками допоможе краще орієнтуватись у матеріалі, визначати вітчизняних і іноземних авторів і виявити явища та події зображені на полотнах. Провести поєднання різних живописців із географічними об'єктами.

На етапі мотивації можна запропонувати учням подивитись відповідні картини, які можуть задати загальний настрій для вивчення теми. Попередньо вчитель підбирає твір, який створюватиме позитивний фон при вивченні теми уроку. Картина має бути яскравою і розкривати практичне значення при вивченні нового матеріалу.

Під час уроку вчитель ставить завдання перед учнями описати чи порівняти або картографічного змісту. Завдання між собою можуть поєднуватися і доповнювати одне одного. За планом місцевості учні проводять опис природи, географічних об'єктів, виконують картографічні завдання. Можуть також описати географічне явище (гроза, веселка, туман).

Використання живописних творів на уроках географії сприятиме не тільки емоційному забарвленню розповіді, але й додатковому повторенню навчального матеріалу, а також розкриттю власних поглядів на питання, що вивчається. Для цього підходять різноманітні за жанром і змістом картини, що розкривають красу природи, висвітлюють соціально-демографічні та господарські особливості, дозволяють прослідкувати географічні закономірності та причинно-наслідкові зв'язки та ін.

Твори живопису можна використовувати для виконання за ними практичних завдань, наприклад, для знаходження зображеного об'єкту на карті та визначення його географічних координат, визначення типу рослинності, виявленню типу клімату або стану погоди, заповнення відповідних таблиць, що характеризують певні райони,

складання порівняльної характеристики певних територій і т.д. Таке застосування творів образотворчого мистецтва допоможе сформувати в учнів як практичні навички застосування спеціальних знань, так й географічний погляд на оточуюче середовище і різні джерела інформації.

Досить доцільно використання живописних творів на етапі закріплення знань і формування вмінь і навичок. Тут також можна запропонувати учням на підставі розглянутого навчального матеріалу визначити за запропонованими картинами певні географічні об'єкти, явища, їх особливості.

Важливим моментом реалізації культурологічних зв'язків з образотворчим мистецтвом є виявлення педагогічного ефекту від систематичного застосування живописних творів на уроках географії. Такий ефект повинен розглядатись з позиції формування в учнів загальних і спеціальних географічних компетентностей.

Таким чином, запропонована модель дозволяє уявити загальну структуру і зміст окремих етапів застосування творів образотворчого мистецтва на уроках географії.

1.3. Характеристика живописного надбання для використання в шкільному курсі географії

Зміст шкільної програми у 8 класі дає великі можливості використовувати живописні твори на уроках:

1. Пізнавальна цінність живописних творів, тобто наявність у зображенні достатньої кількості географічної інформації, що відповідає навчальній програмі курсу. Репродукції картин для використання на уроках географії повинні містити такі елементи:

- живописне зображення географічних об'єктів, місцевостей та явищ;
- складові загального зображення, що дозволяють виявити географічні закономірності та причинно-наслідкові зв'язки;

- живописне зображення реальних або умовних людей і подій, що характеризують етнічні особливості населення;
- портрети відомих історичних діячів та науковців;
- відображення історичних подій, що вплинули на формування географічних особливостей певних територій.

2. Достовірність географічної інформації або можливість виявлення та розкриття географічних помилок на картинах шляхом географічного аналізу.

3. Наявність вдалого ракурсу зображення або цікавого сюжету живописного твору, з можливістю його географічної інтерпретації. Це дуже важливо для врахування психологічно-вікових особливостей учнів і сприятиме прищепленню інтересу до географії та бажанню самостійного ознайомлення з творами образотворчого мистецтва.

4. Яскрава, зрозуміла для сприйняття, живописна манера і стиль автора, доступна для учнів.

5. Достатньо висока художня цінність творів, яка сприятиме естетичному та загальнокультурному розвитку учнів.

6. Виховна цінність творів образотворчого мистецтва, спрямована на підвищення пізнавальної активності учнів, виховання любові та дбайливого ставлення до природи, інтересу до національної культури, почуття патріотизму, толерантності до культури інших народів.

Виходячи із зазначених вимог, живописні твори, які доцільно використовувати на уроках географії можна поділити на:

- пейзажні твори, на яких вдало зображено окремі елементи місцевості, наприклад, окремі форми рельєфу (яр, балка, урвище), елементи гідрографії (струмок, болото, переказ річки), елементи рослинності (трави, квіти, окремі дерева) і т.д.;
- пейзажні твори, на яких вдало зображено загальні риси певного типу місцевості (степу, лісостепу, полісся, гірської місцевості);

- пейзажні твори, на яких вдало зображено певні метеорологічні явища (дощ, гроза, стан природи перед дощем, після дощу, спека, ранок, вечір, вітер, антициклональний або циклональний тип погоди, відлига, заметіль);
- пейзажні твори, на яких вдало зображено загальні особливості сезонів року (зима, весна, літо, осінь);
- морські пейзажі, на яких відображено різний стан поверхні моря (штиль, бурхливий стан, шторм);
- пейзажні твори, на яких поряд із природними елементами зображено антропогенні об'єкти (будівлі, господарські об'єкти, поля, сади, шляхи сполучення), що дозволяють уявити взаємозв'язок між природними особливостями місцевості та побутом і господарською діяльністю населення;
- твори міського пейзажу, що зображують особливості забудови населених пунктів, характерні риси архітектури;
- пейзажні твори, на яких присутня людина, що дає уявлення про етнічні та історичні особливості населення;
- твори побутового жанру, на яких зображено особливості життя населення в різні історичні періоди розвитку країни (одяг, побут, обряди);
- твори побутового жанру, на яких зображено етнічні особливості населення (одяг, побут, обряди);
- твори побутового жанру, що дають уявлення про господарську діяльність населення;
- твори побутового жанру, на яких присутні елементи природи, що дають уявлення або про дану місцевість, або про взаємозв'язок життя населення з природою;
- твори історичного жанру, що відображають видатні події, які вплинули на розвиток держави;
- твори історичного жанру, що відображають взаємозв'язок певних подій із географічними особливостями місцевості (вплив місцевості на

тактику бойових дій, будівництво ГЕС);

- портретні твори, що зображують людину певного історичного періоду або регіону країни і дозволяють виявити характерні риси одягу і характеру;

- портретні твори, що зображують видатних історичних діячів держави, народних героїв, науковців, мандрівників.

Враховуючи вікові особливості учнів, можна вважати, що найбільш придатними для використання в шкільному курсі географії є твори образотворчого мистецтва XIX-XX ст. та сучасні. Саме в цей період набули широкої популярності живописні твори, що було створено в стилі реалізму, які найбільш точно відображали дійсність та у стилі імпресіонізму із яскравими образами географічних особливостей * різноманітних районів країни. Авторський стиль, мова живопису даного періоду позбувся важких стилістичних прийомів попередніх етапів церковного живопису та класицизму, став більш емоційним, зрозумілим та адаптованим до широкого кола глядачів.

Розділ II. ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЖИВОПИСНИХ ТВОРІВ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ

Однією з основних вимог до сучасної школи є всебічне застосування компетентнісного підходу в навчальному процесі, що передбачає формування в учнів здатності використовувати знання і вміння з окремих навчальних предметів в різноманітних ситуаціях повсякденного життя, сучасній і майбутній навчальній та професійній діяльності. Одним з напрямків втілення компетентнісного підходу можна вважати застосування в навчальному процесі міжпредметних і культурологічних зв'язків.

Реалізація міжпредметних зв'язків сприятиме мобільності мислення учнів, формуванню цілісності сприйняття світу, продемонструє практичне значення отриманих знань і вмінь. При цьому, під поняттям «міжпредметні зв'язки» не слід розуміти лише зв'язки з іншими шкільними навчальними предметами, зміст яких визначено відповідними навчальними програмами. До них відносяться й надбання світової та національної культури, сучасний інформаційний простір, практична та професійна діяльність людини, соціальні відносини у суспільстві й ін.

Використання живописних творів в якості реалізації культурологічних зв'язків на уроках географії має свої методичні особливості. Основні методичні питання застосування творів образотворчого мистецтва стосуються з'ясування їх місця в шкільному курсі географії, виявленню прийомів роботи з різними за жанром і стилем картинами, визначення напрямків навчальної роботи з живописними творами, розробці різноманітних видів завдань для різних етапів уроку.

Як вже зазначалось, важливим моментом застосування

живописних творів в шкільному курсі географії є систематичність, яка протиставляється епізодичному їх згадуванню на окремих уроках. Саме систематичність дозволить досягнути навчальних, розвивальних та виховних цілей реалізації культурологічних зв'язків з живописом на уроках географії. Однак при цьому слід пам'ятати, що їх використання є не самоціллю, а повинно органічно вплітатись в загальну структуру і зміст уроку.

Використання творів мистецтва на уроках географії повинно спиратись на певну методику, в основі якої є не тільки формування суто географічних знань і вмінь, але й обов'язковий виховний вплив на учнів. Тому перед пропонуванням географічних завдань за певними живописними творами вчителю доцільно повідомити учням стислі відомості про автора, такі як історичний період в якому працював художник. При цьому не варто зацілюватись на точних роках його життя: учні навряд чи їх запам'ятають, і це не є важливою інформацією для географії. Далі можна згадати дуже стислі біографічні відомості, такі що вплинули не лише на творчість художника, але й на її географічний зміст, наприклад, місця де він мешкав та працював, здійснені подорожі, під час яких було написано картини, пам'ятні події, що вплинули на зміст творів. Важливим буде охарактеризувати географічний зміст картин художника та його вклад в розвиток національної і світової культури.

Нагадаємо, що висвітлення особливостей творчості художника повинно бути не тільки дуже стислим, щоб не відволікати від основної теми уроку, але й за можливості яскравим і цікавим, сприяти запам'ятовуванню учнями загально-культурологічної інформації та урізноманітнювати зміст даних, які вони отримують на уроці.

Під час аналізу картин доцільно звернути увагу учнів на стиль, в якому вони написані, кількома словами визначити характерні риси і мистецьке та географічне значення даного стилю, підкреслити манеру

художника та художні прийоми, завдяки яким передано зміст зображення. При цьому, варто запропонувати учням стисло занотувати відомості про автора і картину в робочих зошитах, використовуючи певний спосіб виділення тексту (кольором, рамкою, певною позначкою і т.д.), що при систематичному застосуванні культурологічних зв'язків буде сприяти структуруванню інформації в зошиті, кращому запам'ятовуванню та швидкому пошуку потрібних даних.

Важливим моментом застосування на уроках в якості засобів навчання творів живопису є необхідність виявити відміну між картиною і фотографією. У сучасних учнів виникає питання: навіщо потрібні картини, якщо фото точніше відображує дійсність? Вчитель має звернути увагу на те, що по-перше, живопис виник значно раніше ніж фотографія і завдяки творам художників можна побачити природу і побут населення минулих часів.

По-друге, фотографія відображає лише конкретний, дуже короткий момент, з однаковим ступенем виявляючи як головні, так і другорядні деталі. Живописна картина навпаки зображує загальне, найхарактерніше уявлення про об'єкт, дозволяє підкреслити і звернути увагу на найбільш важливі деталі.

По-третє, завдяки певним художнім прийомам на картині можна побачити відношення автора до зображення, відчуті настрої з яким спостерігаються місцевість або події, уявити трьохвимірну перспективу, навіть уявно відчуті звуки та запахи, які передбачено повинні бути присутніми у реаліях зображення.

По-четверте, це художня цінність картини і національне або світове культурологічне значення творчості художника.

Суттєвим методичним аспектом використання живописних творів на уроках географії є визначення напрямку навчальної роботи учнів з ними. При творчому підході застосування репродукцій картин буде сприяти формуванню та розвитку всіх основних здібностей та

компетентностей, властивих шкільному курсу географії, що потребує урізноманітнення видів навчальної роботи.

До основних напрямків навчальної роботи з живописними творами на уроках географії можна віднести активізацію розумового процесу, розвиток аналітичного мислення, розвиток логічного мислення, активізацію пізнавальної діяльності, формування картографічної культури. Кожний з цих напрямків реалізується за допомогою відповідних завдань до творів образотворчого мистецтва.

Активізація розумового процесу може проводитись шляхом демонстрування репродукцій картин, на яких зображено географічні об'єкти і явища, які вже вивчались або будуть вивчатись на даному уроці. До цих зображень вчитель готує ряд запитань, за допомогою яких спрямовуються думки учнів на пояснення вже відомих їм фактів. Цей вид навчальної роботи доцільно використовувати під час актуалізації опорних знань або закріплення вивченого матеріалу.

Для розвитку аналітичного мислення та формування відповідних навиків в учнів можна застосовувати живописні твори, до яких слід підготувати спеціальні запитання або завдання, що спрямовані на відбір і структурування географічної інформації, пояснення властивостей географічних об'єктів та явищ, виявлення факторів, що впливають на їх формування, складання характеристик. Завдання даного виду навчальної роботи можуть використовуватись практично на всіх етапах уроків географії.

Достатньо широкі можливості має застосування живописних творів для формування в учнів навиків складання порівняльних характеристик. Для цього доцільно використовувати одночасно декілька картин, до яких підготовлено низку відповідних завдань та запитань. Ці картини можуть зображувати різну місцевість та об'єкти або одну і ту ж місцевість і явища, але бути різних авторів і по різному відтворювати інформацію. Тому якщо в першому випадку порівнюються різні географічні

регіони, то у другому порівнюється авторський спосіб подання географічних відомостей.

Логічне мислення під час вивчення географії дозволяє виявити і прослідкувати географічні закономірності та причинно-наслідкові зв'язки. Для його розвитку на уроках географії можна підготувати запитання та завдання до живописних творів, зміст яких дозволяє пов'язати між собою зображені географічні явища та закономірності, які вже вивчались або виявити нові для учнів. Таки запитання доцільно побудувати у вигляді евристичної бесіди, що буде сприяти демонструванню учням послідовності та логіки встановлення причинно-наслідкових зв'язків у географічному середовищі.

Активізація пізнавальної діяльності учнів за допомогою образотворчого мистецтва має широкі можливості для застосування на уроках географії. За допомогою демонстрування яскравих, високохудожніх живописних творів вчитель може зацікавити учнів темою, що вивчається, спрямувати їх думки на пошук пояснень відомостей, які вони почули. Іншим напрямком даного виду навчальної роботи можна вважати завдання учням для самостійної творчої роботи. Наприклад, підібрати самостійно живописні зображення певних географічних об'єктів, які дозволяють виявити їх особливості та знайти їх пояснення.

Застосування творів образотворчого мистецтва для формування картографічної культури учнів сприятиме урізноманітненню видів навчальної діяльності, розширенню умов відповідних завдань, демонструванню їх практичної спрямованості. Такі завдання відрізняються достатньо широким розмаїттям видів роботи з картою. Так, можливі завдання, які передбачають знаходження на карті місця розташування об'єктів, що зображено на картинах, визначити їх координати тощо. Такі завдання, залежно від мети, можна пропонувати учням на різних етапах уроку.

Реалізація культурологічних зв'язків з образотворчим мистецтвом

на уроках географії розширює спектр завдань і видів навчальної діяльності, сприяє підвищенню зацікавленості учнів та розвитку в них як фахових, так й загальних компетентностей, що потребує від вчителя творчого підходу до навчального процесу та з'ясування основних методичних аспектів застосування живописних творів.

2.1. Підходи до географічного аналізу пейзажних живописних творів

Для виявлення географічного змісту живописних творів учні повинні уявляти алгоритм проведення їх комплексного географічного аналізу. Цей алгоритм не тільки повідомляється вчителем під час перших демонстрацій репродукцій картин на уроках, але й детально пояснюється його зміст і послідовність. Для кращого розуміння на початку учням варто занотувати послідовність аналізу в зошиті, але з часом внаслідок систематичного застосування цього алгоритму вони вже зможуть розуміти його без нотаток.

Послідовність комплексного географічного аналізу творів образотворчого мистецтва багато в чому співпадає з послідовністю аналогічного аналізу інших джерел географічної інформації, різниця полягає у виявленні географічних даних шляхом детального розгляду і співставлення статичних наочних образів, що зображено на картині.

Цей аналіз можна уявити у вигляді відповідної структурно-логічної моделі (рис.). До основних положень алгоритму комплексного географічного аналізу живопису можна віднести наступні:

1. Назва картини, її автор, часовий період коли вона була написана.

2. Жанр картини і художній стиль, в якому її написано.

3. Виявлення особливостей рельєфу місцевості, що зображено. Характеризується загальні риси рельєфу (рівнинний, слабо-, середньо- або сильно розчленований, гірський і т.д.), визначаються окремі форми рельєфу (яри, балки, лощини, пагорби, долини і ін.), надається їх стисла характеристика за планом:

4. стадія гідрологічного режиму визначається за наявності відповідних ознак (повень, паводок, межень);

5. наявність гідрологічних або інших господарських споруд (гребля,

водяний млин, міст та ін.);

б. наявність ознак господарського або побутового використання (судноплавство, рибальство, водопостачання, прання, купання, водопій свійських тварин і т.д.).

7. Грунтовий покрив, частіше безпосереднє на картинах не зображується, за виключенням окремих випадків, наприклад, зображення рілля, але за характером типової рослинності з певною долею імовірності його можна визначити, тобто застосовуючи на практиці географічні знання.

8. Рослинність майже завжди на пейзажних картинах зображується вельми детально і дозволяє отримати багато інформації про місцевість. При її аналізі визначаються такі аспекти:

- тип рослинності;

- видовий склад рослинності (якщо неможливо визначити види окремих рослин, що трапляється дуже часто, визначається їх приналежність до родин та класів, що можливо за допомогою знань учнів з біології або з використанням відповідних довідників);

- стан рослинності з поясненням причин (наприклад, буйна зелена рослинність навесні, пожухла трава влітку, жовті листя восени і

- антропогенна зміна і використання рослинності (наявність сільськогосподарських насаджень, сінокіс, випасання свійських тварин, насадження лісозахисних смуг та ін.).

9. Тваринний світ характеризується або за наявності зображення на картині або у разі його відсутності на підставі попередніх знань шляхом співставлення з типом рослинності.

10. Антропогенні компоненти ландшафту частково виявляються під час аналізу інших складових зображення, частково виявляються окремо. При цьому варто не лише назвати такі об'єкти (будівлі, споруди, шляхи), а й обов'язково виявити їх стан і взаємозв'язок з оточуючою місцевістю. Тобто виявити як природні особливості місцевості

вплинули на їх розташування, будову і вигляд та який вплив вони здійснюють на природне середовище.

11. За наявності визначити види господарської діяльності людини; на підставі даних попередніх пунктів аналізу визначити чому саме такі види і способи діяльності тут зображено.

12. Визначити на підставі даних попередніх пунктів аналізу, наявних географічних знань учнів та за допомогою карт атласу приблизне географічне розташування місцевості, що зображено на картині.

Крім цих суто географічних пунктів аналізу картини, варто запропонувати учням виявити художні прийоми (кольорова гама, передання освітленості, ступень деталізації та ін.) за допомогою яких автор підкреслює головний зміст зображення.

Також цікавим видом завдань до аналізу живописних пейзажів буде порівняння їх з сучасними фото. При цьому можна запропонувати учням визначити спільні риси зображень і відмінності та виявити причини і наслідки змін, що відбулись з часом. Крім того, можна порівняти враження, що створюють картини та фото.

Залежно від теми та мети уроку, запропонований алгоритм географічного аналізу картин може використовуватись не цілком, а окремими пунктами, які відповідають питанням, що вивчаються. Повний аналіз можна запропонувати учням під час самостійної роботи або в якості домашнього завдання.

Таким чином, робота з живописними творами дозволить учням ознайомитись з надбанням національної та світової культури, усвідомити зміст і послідовність географічного аналізу наочної інформації, сформувати навички отримання систематичних географічних даних з різних джерел та виявити взаємозв'язки між окремими компонентами природи. Не менш важливим виявляється формування психологічного відчуття можливості застосування географічних знань, а

тому й розуміння їх важливості, для розкриття змісту різноманітних джерел інформації, які на перший погляд не мають відношення до географії.

2.2.Застосування пейзажних живописних творів для розвитку аналітичного мислення на уроках географії

Розвиток аналітичного мислення можна вважати однією з базових компетентностей під час навчання географії. Саме аналітичне мислення дозволяє учням виявляти причинно-наслідкові зв'язки у природі, суспільстві та господарстві, визначати географічні особливості об'єктів та явищ, допомагає порівнювати їх та складати різноманітні характеристики. Також завдяки формуванню аналітичних навиків учні спроможні самостійно добувати інформацію із різних джерел та відображати її.

Традиційно для формування аналітичних навиків в учнів на уроках географії застосовуються карти, картосхеми, графіки, діаграми, тобто саме географічні джерела інформації. Однак для більш сталого розвитку аналітичного мислення доцільним є застосування міжпредметних зв'язків з іншими навчальними дисциплінами та загальнокультурним надбанням суспільства.

Застосування живописних творів для розвитку аналітичного мислення на уроках географії дозволить, з одного боку, розширити уявлення учнів про джерела географічної інформації, з іншого - продемонструє можливість застосування географічного підходу під час сприйняття творів образотворчого мистецтва, тобто може підвищити в очах школярів значення географічних знань і навиків географічного аналізу та допоможе виявити їх роль у повсякденному житті. Роздивимось це на прикладах.

Розглянемо проведення комплексного географічного аналізу

українського пейзажу на прикладі картини К.Я. Крижицького «Вечір в Україні» (рис.) із застосуванням запропонованого вище алгоритму аналізу.

1. Картина «Вечір в Україні» видатного українського та російського пейзажиста К.Я. Крижицького була написана в 1901 р., тобто більш ніж 100 років тому, але мальовнича українська природа не втратила своєї привабливості і зараз вона продовжує дивувати особливим ліричним настроєм, що створюється завдяки виразному поєднанню компонентів ландшафту.

Картина А.Куїнджі «Степ. Нива»

Картина К.Я.Крижицького «Ниви»

2. За жанром картина відноситься до пейзажу, тобто живописного твору, що зображує природу, але на її фоні є й антропогенні об'єкти. Картину написано в художньому стилі реалізму, метою якого є найбільш точне відображення дійсності.

Картина К.Я. Крижицького «Вечір в Україні»

3. Рельєф місцевості, що зображено, являє собою горбисту середньопересічену рівнину. Пригадаємо, що горбистими вважаються рівнини, на яких перемежаються горби, котловини, яри, балки. Про приналежність зображеної рівнини до горбистої свідчить наявність чітко вираженої на картині доволі великої котловини. Визначимо основні риси даної форми рельєфу:

- котловина розташована в центрі картини і відіграє роль фонового фокуса уваги;
- котловина має округлу форму, її діаметр сягає кілька сотень метрів (приблизно 300 м у порівнянні із висотою дерев на задньому плані), глибина котловини приблизно складає 20-30 м (також у

порівнянні із висотою дерев на задньому плані);

схили котловини визначаються середньою крутизною, яка сягає приблизно 10-30*, при цьому східний та південний схили більш круті (крутизна 20-30*), мають чітко виражені бровки, північний і західний схили більш пологі (крутизна 10-15*), на південно-східному схилі спостерігається невеличке зниження бровки схилу, що нагадує слабо виражену сідловину, за яким імовірно розташована ще одна котловина (експозицію схилів визначаємо за характером освітлення і напрямком тіней; у назві картини йдеться про вечір, характер освітлення і довжина тіней свідчать про пізній вечір, сонце сідає на заході, тобто гарно освітлені стіни хатинок дивляться на захід, а тіні від дерев вказують на схід);

- південний схил вкритий густим лісом, який тягнеться до лінії горизонту, інші схили мають трав'янисту рослинність лише з окремими деревами, тобто вся поверхня, окрім польової дороги, має задернований характер.

4. Для визначення геологічної будови місцевості на картині немає достатньо чітких ознак.

5. Метеорологічні особливості пейзажу, які можна побачити на зображенні та уявити шляхом співставлення даних:

- сезон року - на картині зображено самий кінець весни або початок літа (кінець травня - червень), про що свідчить наявність бурхливої зелені на деревах та яскрава, ще не пожухла трава;

- частина доби - зображено пізній вечір, що виявляється як з назви картини, так і з характеру освітлення - сонце дуже низько над горизонтом, тому що яскраво освітлюються окремі стіни хатинок, дерева відкидають довгі чіткі тіні, за характером освітлення можна припустити, що зображено близько восьмої години вечора;

- тип погоди - із зниженим атмосферним тиском про що свідчать характер хмар і поверхня дороги з відбитками недавнього дощу;

- хмарність складає приблизно 40-60% (південна частина горизонту майже повністю вкрита хмарами, західна хоча й не зображена, але передбачається, що вона відкрита і вільно пропускає сонячні промені), хмари на півдні за формою і кольором можна віднести до купчасто-дощових; взагалі хмари на картині виконують важливу композиційну роль, вони не тільки затіняють небо, але завдяки їм на поверхні землі передано гру м'якого світла від сонця, що заходить і широкої тіні від хмар у південній частині місцевості, де розташовано ліс, цей прийом підкреслює різницю між відкритими і закритими ділянками місцевості та урізноманітнює враження від картини;

- виходячи з вигляду поверхні польової дороги нещодавно пройшов доволі сильний дощ, на півдні та південному сході зображено хмари і дощ, який йде зараз, тож можна припустити, що ці хмари з дощем вже пройшли над основною частиною зображеної місцевості й зараз посунулися до її південної частини;

- прямих ознак сильного вітру на картині не вказано, але за наявністю хмар і дощу, що пройшов і напрямку дощу, що йде (чітко зображено в південно-східній частині) можна припустити наявність н** сильного північного вітру;

- виходячи з природних ознак і характеру одягу людей можна припустити, що температура повітря складає приблизно 17-23*С;

- про зміну погоди говорить закінчення дощу і прояснення;

- виходячи з природних ознак на картині зображено помірний кліматичний пояс.

6. Гідрологічні об'єкти на картині відсутні.

7. Грунтовий покрив зображеної місцевості, з певною долею імовірності, можна визначити, за особливостями вигляду польової дороги та за характером типової рослинності. Польова дорога, тобто не задернована ділянка ґрунту, навіть після дощу має світло сірий колір, рослинність представлена листяними лісами, які перемежаються з

трав'янистими ділянками, з чого можна зробити висновок, що в поданій місцевості переважають сірі лісові ґрунти.

8. Рослинність на картині виписано доволі детально, вона своїм кольором і розташуванням за угрупованнями допомагає відчутти ліричний настрій картини та підвищує естетичну привабливість ландшафту, поділяючи поверхню на чіткі ділянки, що урізноманітнює її вигляд.

Картина М.О. Сергієва «Яблуні в цвіту»

Аналіз рослинності дозволяє виявити такі аспекти.

- на картині зображено поєднання природної і сільськогосподарської рослинності, вона створює три чіткі угруповання, що розташовані в певних частинах місцевості - вкриті лісовою рослинністю південну частину котловини, трав'янисті східний і північний схили та посіви сільськогосподарських рослин у західній частині, також у східній частині місцевості, далеко на бугрі біля самого горизонту також темніє смуга лісу;

- видовий склад рослинності точно визначити складно, але окремі її

представники ідентифікуюся доволі чітко, так біля будинків можна спостерігати окремі пірамідальні тополі і берези;

- зображення лісу свідчить про те, що він складається з листяних порід дерев і досить густий, його розташування на схилі котловини, густина і висота дерев (відносно невелика) дають підставу стверджувати, що на картині зображено байрачний ліс, характерний для лісостепової і степової зон; згадаємо, що байрачні ліси - це широколистяні ліси, що ростуть по верхів'ях і схилах балок (байраків), а також котловин, розповсюджені переважно в лісостепових та степових районах, особливо поширені на горбистих територіях; основні породи, що утворюють подібні ліси — дуб, клен, в'яз, ясен, липа, груша, яблуня;

- трав'янисту рослинність зображено не достатньо детально, щоб можна було визначити її видовий склад, вигляд густих сільськогосподарських посівів за загорожею дозволяє виявити їх приналежність до злакових та враховуючи інші природні умови (лісова рослинність, сірі лісові ґрунти) припустити що це ярова пшениця або жито;

- стан рослинності характеризується насиченим зеленим листям і травою та густими, ще зеленими сільськогосподарськими посівам, що свідчить про добре зволоження і зображення на картині кінця весни або початку літа; буруватий колір окремих дерев біля хат пояснюється характером освітлення сонцем, що сідає і, відповідно, має червоний відтінок;

- за типом рослинності можна констатувати, що місцевість, зображена на картині, знаходиться в лісостепу.

9. Тваринний світ на картині не зображено, але шляхом співставлення з типом рослинності - наявністю листяних лісів і відкритих ділянок - можна припустити, що тут мають мешкати такі тварини як дикі кабани, косулі, зайці, вовки, куниці, тхори, полівки,

лисиці, вужі, багато птахів: дятли, сови, жайворонки, лелеки, куріпки, дрозди, іволга, журавель, зяблик.

10. Антропогенні об'єкти на картині органічно вписуються до загального природного ландшафту і своїм виглядом та розташуванням підтримують загальний ліричний настрій зображення; виявимо основні об'єкти:

- в центрі картини зображено невеличке селище, яке складається з типових українських хатинок-мазанок із солом'яними дахами; на зображенні можна нарахувати сім хатинок, але імовірно, що за деревами ховаються ще хати; зображення на першому плані хатинок із білими стінами дозволяє передати особливості і напрям їх освітлення м'якими променями сонця, що сідає, сприяє акцентуванню уваги та урізноманітненню кольорової гами картини;

- хатинки селища розташовані на північному та західному схилах котловини, які мають меншу крутизну і є безлісними; розташування селищ в балках та котловинах є типовим для лісостепу, такий тип поселень має назву долинно-балкового, він пояснюється більш сприятливими кліматичними умовами та близькістю до водних горизонтів (сприяє копанню колодязів);

- можна звернути увагу на майже повну відсутність господарських будівель біля хат і відсутність городів та садочків;

- далеко на сході місцевості, на пагорбі, можна побачити високу будівлю, імовірно церкву, яка виділяється на фоні темної смуги лісу, таке її розташування можна пояснити тим, що її побудовано для кількох окремих невеликих селищ;

- на картині зображені мешканці селища, два чоловіка і жінка, які одягнуті в традиційний український одяг;

- на західному схилі, як зазначалось, за загорожею знаходиться поле зі злаковими культурами, загорожа вочевидь потрібна для захисту посівів від свійських тварин (великої рогатої худоби, кіз, овець) та від

диких косуль, оленів і т.д.;

- скрізь селище, з північного на південно-східний схил котловини проходить польова дорога з глибокими коліями від возів; розмита дощем дорога створює відчуття смутку, невлаштованості.

11. Основним видом господарської діяльності мешканців селища є сільське господарство, що спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цьому сприяють кліматичні умови і доволі родючі сірі лісові ґрунти; про розвиток тваринництва сказати що не будь важко, на картині не зображено свійських тварин, навіть біля хат немає стогів з сіном, хоча це мабуть пояснюється початком літнього сезону, коли ще не розпочався сінокіс.

12. На підставі поданих попередніх пунктів аналізу, можна визначити, що місцевість, яку зображено на картині, знаходиться на півночі лісостепової зони України. Враховуючи біографічні відомості художника, можна зробити висновок про розташування цієї місцевості в південній частині Київської області (губернії на момент написання картини). Порівнюючи картину з сучасним станом даної зони, можна констатувати зменшення площі лісів, іноді навіть байрачних, значне збільшення розораності поверхні і відповідно заміну традиційних українських хатинок сучасними будівлями. Також у сучасних селищах на присадибних ділянках біля будинків знаходяться городи та садочки, чого немає на картині, що свідчить про значний розвиток сільськогосподарської культури населення.

Таким чином, картина К.Я. Крижицького «Вечір в Україні» дає наочне уявлення про характерні риси природи українського лісостепу. Цей пейзаж можна використовувати на уроках географії під час вивчення зони лісостепу (Тема 7. Ландшафти України), а також при вивченні окремих природних умов України - рельєфу (вигляд складових горбистої рівнини), клімату (вигляд дощових хмар), рослинності (байрачні ліси), також вона буде в нагоді для вивчення типів сільських поселень. Аналіз

картини можна використовувати як для загального обговорення, так і для роботи в групах або в якості домашнього завдання.

Розділ III ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ ЗА ТВОРАМИ ЖИВОПИСУ НА ПРИКЛАДІ КУРСУ « УКРАЇНА У СВІТІ: ПРИРОДА, НАСЕЛЕННЯ»

3.1. Особливості зображення лісостепової зони на картинах українських художників

Крім картини К.Я. Крижицького «Вечір на Україні» зображення лісостепу можна, наприклад, побачити на таких полотнах К.Я. Крижицького, як «Хутір в Україні», «Поле», «Ниви», на картинах С.І. Васильківського «Український пейзаж», «Літній пейзаж», «Пасовище», у творах М.О. Сергієва «Біля околиці», «Місячна ніч», «Після грози», «Сінокіс», «Яблуні в цвіту», «Літній пейзаж», в творах сучасного українського художника Ю. Прядка «Повернення з ярмарку», «На окраїні», «Українські простори» та багатьох інших. Слід зазначити, що ці картини відрізняються настроєм, особливостями передання освітлення, детальністю зображення, глибиною перспективи, але всі вони відтворюють головні ознаки природної зони за якими її легко ідентифікувати, маючи відповідні географічні знання. Роздивимось методичні особливості їх застосування.

Наприклад, розглянемо картини М.О. Сергієва. Талановитий, але, на жаль, маловідомий сучасному глядачеві український і російський художник М.О. Сергійв уславляв українську природу наприкінці 19 на початку 20 ст. Він залишив сотні живописних творів, що пройняті любов'ю до батьківщини, її мешканців. Спокійні, але насичені кольори його картин, видатна живописна манера, вдало обрані сюжети і ракурси відтворюють самобутність та мальовничість українського ландшафту.

Картина М.О. Сергієва «Яблуні в цвіту» була написана в 1895 р., вона відрізняється яскравими кольорами, чудовою перспективою і мажорним настроєм. В той же час вона містить багато географічної інформації. От же її можна використовувати практично на всіх етапах

уроків з вивчення природних зон України або її рослинності.

Особливу цінність цей пейзаж має для етапу мотивації навчання завдяки своєму життєрадісному настрою.

Аналіз картини можна проводити шляхом фронтального опитування, шляхом виконання учнями письмової самостійної роботи або для роботи в групах. Головною умовою відповідей учнів повинна бути їх обґрунтованість, вони мають обов'язково пояснити свою думку. Наведемо основні питання і стислі відповіді на них, які можна поставити для учнів під час географічного аналізу картини.

-Який тип місцевості зображено на картині? Рівнинна слабопересічена місцевість.

-Який сезон року зображено? Кінець весни, травень (цвітіння яблунь та бузку).

-Яку частину доби відтворено у зображенні? Середина дня, виходячи з висоти сонця, що відтворюється за довжиною тіней. - Визначте приблизно сторони світу на картині. По правому краю картини - південь, по лівому - північ, прямо схід, а ми дивимось на неї з заходу (за напрямком тіней).

- Який вид хмар зображено, в якій частині неба вони знаходяться і яка загальна хмарність? Купчасті хмари на півдні, загальна хмарність сягає близько 20%.

- Які водні об'єкти зображено? Річка, яка за шириною вочевидь відноситься до середніх.

- Який напрям течії має річка? Течія річки спрямована у бік глядача, тобто зі сходу на захід, що можна визначити за характером берегів (правий - крутий, лівий - пологий).

- Чому у північній півкулі у річок правий берег завжди крутий? На річку впливає сила Коріоліса, яка виникає завдяки обертанню Землі навколо власної осі та відвертає всі тіла, що рухаються в північній півкулі вправо, а в південній - вліво.

- Який характер мають береги річки? Правий беріг високий та крутий, лівий - низький і пологий, на ньому чітко простежується заплавна ділянка.

- Завдяки яким об'єктам на картині можна визначити розмір і межі заплавної ділянки? Заплавна ділянка порівняно невелика, її межа визначається суцільною смугою деревинної рослинності. Малий розмір заплавної ділянки пояснюється невеликою водністю річки, про це свідчить також не дуже велика висота правого берега.

- На картині русло річки має кілька поворотів, як вони називаються і завдяки чому виникають? Повороти річкового русла мають назву меандрів, вони виникають внаслідок відкладання річкою алювію, який загромождує русло і річка вимушена його оминати.

- Яку стадію гідрологічного режиму річки зображено і за якими ознаками її можна визначити? Повінь вже закінчився, але рівень води ще досить високий, про це свідчить те, що вода по лівому берегу практично сягає кущів біля річки. Наявність окремих дерев на заплавної ділянці взагалі говорить про те, що повені із повним затопленням заплави не мають регулярного характеру. Який тип рослинності зображено на картині? Лісостепова рослинність про що свідчить чергування ділянок, вкритих лісовою і трав'янистою рослинністю.

- Які культурні рослини зображено на картині? На передньому плані, на околиці селища, зображено молоді квітучі яблуневі дерева, що посаджені людиною (розташовані в ряд), їх стан свідчить, що в цьому році було проведено їх обрізання. Стовбури яблунь доволі скривлені, що може бути наслідком впливу вітру, отже вони ростуть на відкритому схилі. За яблунями, біля огорожі ростуть кущі квітучої сирені.

- Які природні рослинні угруповання зображено та який їх видовий склад? На лівому березі, вздовж русла ростуть кущі, за ними розташована трав'яниста заплавна ділянка з окремими вербами і тополями, далі, у східній частині, знаходиться ліс з відносно невисоких

дерев, вочевидь його складають також тополі та верби. На правому березі, вздовж річки майже суцільною смугою тягнуться верби, що любляють зволожений ґрунт і добре переносять підтоплення, вище по схилу ростуть тополі. На задньому плані картини можна спостерігати відкриті трав'янисті ділянки і лісові масиви.

- Охарактеризуйте селище, що зображено на картині. Невелике селище знаходиться на правому березі річки. Воно складається з невеликих типових українських хатинок-мазанок. На зображенні видно шість хатинок, що розташовані поблизу одна від одної. Біля самих хатинок немає ні городів, а ні садочків, хатинки не відділяються між собою окремими огорожами. Селище має загальну огорожу у вигляді невисокого тину з воротами. До селища йде польова дорога, але її досить заросле становище вказує, що користуються нею нечасто.

- Чому селище розташовано на піднесеному правому березі? Вочевидь тому, що на зниженому лівому березі існує імовірність затоплення повеням в окремі багатосніжні роки, підвищена вологість ґрунту та близько до поверхні розташовані ґрунтові води, внаслідок чого будуть підтоплюватись погребі.

-Порівняйте зображення природи на картині початку 20 ст. з сучасними фотографіями українського лісостепу. Природні ландшафти біля українських лісостепових річок майже не змінилися, не втратили своєї привабливості та естетичної цінності, вони продовжують тішити око глядача своєю спокійною виразністю.

-Які почуття викликає дана картина? Завдяки чому художник відтворив мажорний настрій зображення? Життєрадісний настрій картини пояснюється вдалим переданням сонячного освітлення, що не тільки підкреслює насиченість кольорів на поверхні землі, але й відтворює гру світла і тіні на хмарах біля горизонту. Особливо акцентують мажорний настрій квітучі яблуні і кущі сирені на передньому плані і патріархальні хатинки, які органічно вписуються в

загальний ландшафт. Естетична привабливість пейзажу пояснюється наявністю значної кількості межових зон (місць зіткнення контрастних ділянок місцевості). Саме межові зони, за даними рекреаційної географії, збільшують відчуття різноманітності та підвищують атрактивність (привабливість) місцевості. На картині такими зонами є наступні зіткнення: річка - суша, відкриті ділянки - ліс, крутий берег - пологий берег, квітуча рослинність - зелена рослинність, будівлі - рослинність.

За таким же принципом можна застосовувати на уроках репродукції картин визнаного українського майстра пейзажу К.Я. Крижицького, наприклад, картину «Ниви»

Наведемо питання, за якими можна зробити географічний аналіз цього твору.

- Для географічного аналізу будь-якої місцевості бажано визначити сторони горизонту, чи можна зробити це за допомогою ознак, що зображено на картині? На пагорбі зображено церкву з окремою дзвіницею, при цьому їх стіни, що спрямовані до глядача добре освітлені сонячними променями, це свідчить, що вони орієнтовані у південному напрямку. Крім того, за правилами будівництва православної церкви дзвіниця повинна розташовуватись на заході, виходячи з цього будівля, що розташована зліва є дзвіницею, а справа церквою (тому що глядач дивиться з південного боку). Таким чином, на картині зліва - захід, справа - схід, прямо - північ. Додатково про це свідчить, якщо уважно роздивитись, положення хреста на церкві, який своїми поперечними планками вказує на північ та південь.

- Який тип місцевості зображено на картині? Горбиста рівнина.

- Які форми рельєфу можна побачити на картині? Балки і пагорби.

- Що таке балка? Це заглиблення значної довжини (більше від яру), яке з боків має задерновані схили, відкрите в бік загального нахилу поверхні, з плоским або слабо увігнутим дном.

- Надайте стисло характеристику балкам, що зображені на картині. Перша балка простягається з заходу і на сході, у своїй нижній частині, зливається з другою, більш широкою балкою. Південний схил балки, вкритий невисоким байрачним лісом, має відносно виражену брівку, яка переходить у більш пологий схил. Західний схил більш високий, вкритий трав'янистою рослинністю і посівами сільськогосподарських культур. Друга балка простягається з південного сходу на північний захід згідно з загальним зниженням місцевості. Вона має доволі значну протяжність і ширину, її днище та північно-східний схил частково вкриті байрачним лісом, інші ділянки мають трав'яний покрив. Виникнення балок пов'язано з ерозією схилів.

-Який сезон року зображено? Кінець липня - початок серпня (збирання зернових сільськогосподарських культур).

- Яку частину доби відтворено у зображенні? Перша половина дня, виходячи з висоти сонця і характеру освітлення церкви.

- Що можна сказати про хмари, що зображено на картині? Хмари займають практично все небо на картині, вони мають дуже темний колір, тобто це дощові хмари. Однак південно-східна частина хмар освітлюється сонячними променями, що свідчить про відкритість цієї частини неба. Про це свідчить також яскраве освітлення церкви і поверхні місцевості на передньому плані. Тобто неможна вважати, що хмарність сягає 100%, хоча по-перше таке враження складається.

-Чи можна за зображенням передбачити можливі зміни погоди? Виходячи з вигляду трав'яного покриву на передньому плані картини можна зрозуміти, що дощу тут ще не було, однак вигляд хмар і неба на півдні свідчить про наявність там імовірно сильного дощу. Якщо придивитись до дерев байрачного лісу в першій балці, то можна побачити їх невеликий нахил у південно- західному напрямку, що вказує на напрямок вітру. Виходячи з цього, можна припустити, що дощові хмари насуваються до місцевості, яка знаходиться на

передньому плані і невдовзі тут розпочнеться дощ.

-Який тип рослинності зображено на картині, за якими ознаками це можна визначити? Лісостеповий тип рослинності, для нього характерно чергування лісових і відкритих ділянок. На картині зображено поєднання природної і сільськогосподарської рослинності.

-Які рослинні угруповання можна побачити? В балках знаходяться байрачні ліси, на задньому плані зображено більш обширі лісові масиви, а також на пагорбі за церквою можна побачити смугу лісу. Відкриті схили вкриті трав'яною рослинністю, яка на більш пологих ділянках перемежається з посівами сільськогосподарських злакових рослин.

-Що можна сказати про видовий склад природної рослинності? Виходячи з того, що зображено лісостепову зону можна визначити, що байрачні ліси, зазвичай, складаються з таких порід як дуб, клен, в'яз, ясен, липа, груша, яблуня. На суходільних луках, що знаходяться на вододілах річок і їх схилах ростуть горицвіт, анемона, конюшина, тонконіг, стоколос, ковила, вероніка колосовидна, гадючник, звіробій. Стан трав'яної рослинності в середині літа свідчить про добре зволоження території.

- Що являють собою сільськогосподарські посіви? Сільськогосподарські посіви, що почали збирати, являють собою ярову пшеницю. Їх розташовано на найбільш пологих, а тому й більш придатних для обробки ділянках схилів.

-Чому в лісостеповій зоні доцільно вирощувати пшеницю? Родючі чорноземні ґрунти на відкритих ділянках, достатня кількість тепла і добре зволоження.

-Визначте на карті район, де знаходиться зображена місцевість. На підставі даних попередніх пунктів аналізу, можна визначити, що місцевість, яку зображено на картині знаходиться в лісостеповій зоні України. Враховуючи біографічні відомості художника, можна зробити висновок про розташування цієї місцевості в південній частині

Київської області (губернії на момент написання картини).

-Порівняйте картину К.Я. Крижицького «Ниви» з сучасними фото лісостепу, які зміни в ландшафті можна побачити? До головних змін можна віднести збільшення площі сільськогосподарських угідь і появу лісозахисних смуг. Залишились байрачні ліси, відносно круті трав'янисті схили і загальна привабливість української природи.

-Чим можна пояснити естетичну привабливість місцевості, що зображено? Як вже зазначалось, естетична привабливість пейзажу пояснюється наявністю межових зон (місць зіткнення контрастних ділянок місцевості). На картині такими зонами є наступні зіткнення: відкриті ділянки - ліс, балки - пагорб, крутий схил - пологий схил, сільськогосподарська рослинність жовтого кольору - зелена природна рослинність, будівлі - рослинність, яскраво освітлені схили і церков - темне небо.

3.2. Методика застосування творів живопису під час вивчення степової зони України

Степову зону України було зображено на картинах багатьох українських художників. Незважаючи на відмінності у художньої манері та підходах до відображення особливостей степового ландшафту, всіх їх поєднує відчуття любові до безмежних просторів українського степу. Прикладами таких творів можна вважати картини С. Васильківського «Чумацький Родомановський шлях», «Вартові запорізьких вільностей», «Козак у степу. Тривожні ознаки», «Отара» та ін. На цих картинах степовий пейзаж є не тільки фоном до зображення головного сюжету, але його повноцінною складовою, що відтворює настрій живописного твору.

На картинах В. Орловського «Відпочинок у степу», «Жнива», «Посів», «Вогнище в полі», А. Куїнджі «Степ. Нива», «Полудень. Стадо у

степу», «Хмара», «Пора заходу у степу» та ін. степові простори виступають у якості головного акценту зображення, вони обволікають і зачаровують глядача своєю неспішною величчю.

Якщо зіставити відображення степу і лісостепу в картинах українських художників можна побачити головну відміну у зображенні цих природних зон у особливостях відтворення простору. Основою простору будь якого ландшафту виступає рельєф, у більшості живописних творів із зображенням лісостепу рельєф представлений горбистою рівниною, за рахунок обрання ракурсу зображення з якогось горба або іншої, відносно піднесеної ділянки, лінія горизонту простягається на значній відстані від глядача. Пересічена місцевість з різноманітною рослинністю створює відчуття об'єму, перспективи та підвищує естетичну привабливість пейзажу. Такі картини здебільше відображують ландшафти Придніпровської височини. Однак серед пейзажів сучасного українського художника Ю. Прядка знаходимо зображення лісостепових ландшафтів із пласкою рівниною, що притаманні Придніпровській низовині.

В основу рельєфу степових пейзажів покладено плоску рівнину, яка являє собою рівну поверхню без суттєвих піднесень. Лінія горизонту таких рівнин, як правило, відкрита, відчуття простору складається за рахунок поступового зменшення деталізації зображення, розмиття контурів об'єктів та самої лінії горизонту, що губиться в легкій димці. Такі пейзажі частіше відтворюють ділянки Причорноморської низовини.

Методика застосування картин із зображенням степу передбачає можливість їхнього використання як ілюстративного матеріалу і в якості основи для виконання аналітичних, описових та картографічних завдань учнями. Географічний аналіз картин можна проводити як комплексний, так і за окремими складовими ландшафту. Роздивимось це на прикладах.

А.І. Куїнджі, видатний російсько-український художник, працював у другій половині 19 - на початку 20 ст. Він народився в м. Маріуполь,

навчався живопису у І. Айвазовського в Феодосії і потім в Петербурзі. А.Куїнджі залишив велику живописну спадщину з пейзажів, що відображають природу України, півночі Росії, Кавказу. Багато його картин відрізняються особливою манерою передання освітлення, недарма видатний художник І. Репін називав А. Куїнджі «Художником світла». Для прикладу роздивимось картину «Степ. Нива» яка була написана в 1875 р.

- Який тип місцевості зображено на картині? Плоска рівнина. -Який сезон року зображено? Кінець липня (період визрівання зернових сільськогосподарських культур). -Яку частину доби відтворено у зображенні? Середина дня, виходячи з висоти сонця і характеру освітлення місцевості.

-Що можна сказати про хмари, які зображено на картині? Зіставте їх з довідковою таблицею класифікації хмар і визначте їх тип. Висококупчасті хмари, вони зазвичай утворюють смуги, гряди або шари хмар з просвітами блакитного неба, здебільшого білого або сірого кольору. Іноді висококупчасті хмари ущільнюються і замикаються в суцільний покрив з хвилястою структурою, крізь який сонце не просвічує — це різновид висококупчастих щільних. Висококупчасті хмари складаються переважно з дрібненьких переохолоджених крапель. їх висота в помірних широтах 2-6 км.

- Для чого важливо визначати види і особливості хмар? Хмари є індикатором фізичних процесів, що трапляються в атмосфері, вони допомагають передбаченню майбутнього стану атмосфери: температури, опадів, небезпечних явищ, пов'язаних з хмарами: грози, градобиття, шквального вітру, сильних зливових опадів, тому правильне їх визначення необхідно для складання прогнозу погоди.

-Яке значення мають висококупчасті хмари для прогнозування погоди? Ці хмари самі по собі ніколи не ведуть до погіршення погоди і опадів не дають. Однак вони часто бувають супутниками інших, більш

потужних хмар. Саме це можна спостерігати на картині, де біля горизонту можна побачити більш низькі і потужні хмари, які можна визначити як шарувато-купчасті.

- Яку рослинність зображено на картині? Практично вся поверхня, яку можна роздивитись на картині зайнята сільськогосподарськими посівами.

-Що являють собою сільськогосподарські посіви? Сільськогосподарські посіви, виходячи з їх вигляду і географічного розташування являють собою ярову пшеницю, яка знаходиться у стані визрівання (висота колосся і жовтий, але ще не золотистий колір).

-Чому в степовій зоні доцільно вирощувати пшеницю? Родючі чорноземні ґрунти, достатня кількість тепла, хоча й досить малий коефіцієнт зволоження.

-Які господарські будівлі можна побачити і чому саме вони розташовані в цієї місцевості? На задньому плані картини зображено вітряний млин, його поява на картині пояснюється сільськогосподарською спеціалізацією зони степу на вирощуванні зернових, що потребує їх переробки, тому, враховуючи їх не досить велику виробничу потужність виникає необхідність у значній кількості млинів. В степовій та лісостеповій зонах використовувались здебільшого вітряні млини внаслідок не тільки недостатньої кількості річок, але й їх малої водності.

-Визначте на карті район, де знаходиться зображена місцевість. На підставі даних попередніх пунктів аналізу, можна визначити, що місцевість, яку зображено на картині знаходиться в степовій зоні України в межах Причорноморської низовини. Враховуючи біографічні відомості художника, можна зробити висновок про розташування цієї місцевості в районі Маріуполя.

-Порівняйте картину А. Куїнджі «Степ. Нива» з сучасними фото степу, які зміни в ландшафті можна побачити? Головною особливістю сучасних степових ландшафтів, як і на картині, тобто 150 років тому, є

вражаюча розораність місцевості. Вона є найбільшою в Україні, в окремих районах розораність території сягає 90%. Це пояснюється вельми сприятливими агрокліматичними умовами даної природної зони. До головних змін можна віднести появу в наш час лісозахисних смуг, які захищають сільськогосподарські угіддя від вітрової ерозії та сприяють утриманню снігу на полях і як наслідок кращому зволоженню ґрунтів.

Чим можна пояснити естетичну привабливість місцевості, що зображено? Місцевість на картині не відрізняється розмаїттям, але завдяки майстерності художника передано відчуття вражаючого простору, яскравий колір посівів відтіняється легкими, майже прозорими мережаними хмарами.

За ландшафтом і ракурсом зображення з цією картиною А. Куїнджі перекликаються твори К. Крижицького «Дорога», В. Орловського «Вогнище в полі», «Жнива», але на останній картині безмежні поля золотої пшениці зображено на фоні дуже темних дощових хмар, що насуваються і створюють бентежний настрій пейзажу.

Значно відрізняються зображення степу в творах С. Васильківського, де степ формально є фоном до основного сюжету. Але степ настільки органічно поєднується з головними персонажами картини, що сприймається скоріше як повноцінна складова загального сюжету за допомогою якої відтворюється настрій твору.

Картина С. Васильківського «Вартові Запорізьких вольностей».

Розглянемо для прикладу картину С. Васильківського «Вартові Запорізьких вольностей».

-Який тип місцевості зображено на картині? Плоска рівнина.

-Яка форма рельєфу у вигляді піднесеного конусу зображена на картині за вершниками? Цей курган — високий земляний, рідше кам'яний, насип над стародавнім похованням. Є різновидом поховальних пам'яток, має форму земляного насипу, ізольоване округле підвищення, розташоване на рівнині з різко вираженою подошовною лінією, має штучне походження.

-Що можна сказати про хмари, що зображено на картині? Зіставте їх з довідковою таблицею класифікації хмар і визначте їх тип. Висококупчасті хмари, вони зазвичай утворюють смуги, гряди або шари хмар з

просвітами блакитного неба, здебільшого білого або сірого кольору. Іноді висококупчасті хмари ущільнюються і замикаються в суцільний покрив з хвилястою структурою, крізь який сонце не просвічує - це різновид висококупчастих щільних. Висококупчасті хмари складаються переважно з дрібненьких переохолоджених крапель. Їх висота в помірних широтах 2-6 км.

--Яке значення мають висококупчасті хмари для прогнозування погоди? Ці хмари самі по собі ніколи не ведуть до погіршення погоди і опадів не дають. Однак вони часто бувають супутниками інших, більш потужних хмар. Саме це можна спостерігати на картині, де біля горизонту можна побачити більш низькі і потужні хмари, які можна визначити як шарувато-купчасті.

--Який гідрологічний об'єкт зображено на картині? Далеко на задньому плані картини зображено велику ріку. Виходячи з назви картини і особливостей зображеного ландшафту можна припустити, що це Дніпро.

-- Яку рослинність зображено на картині? Трав'яниста степова.

--Як на картині відтворено відчуття простору? За рахунок зменшення деталізації та розмиття меж об'єктів на задньому плані, а також внаслідок вдалого зображення неба, де окремі висококупчасті хмари на першому плані поступово переходять у шарувато-купчасті на задньому, утворюючи суцільну смугу завдяки чому лінія горизонту вдається вкритою легкою димкою.

-- Визначте на карті район, де знаходиться зображена місцевість. На підставі даних попередніх пунктів аналізу, можна визначити, що місцевість, яку зображено на картині знаходиться в степовій зоні України, але не в районі сучасного Запоріжжя, а південніше. Про це говорить характер рельєфу, що представлений пласкою рівниною, тоді як в районі Запоріжжя вона горбиста. Отже можна припустити, що козаки несуть варту біля Дніпра, південніше за місце впадіння до нього річки

Конка.

3.3. Особливості застосування творів живопису для формування навиків орієнтування на місцевості

Питання формування навиків орієнтування на місцевості можна вважати одними з провідних під час навчання географії. В навчальній програмі 8 класу вони розглядаються в темі «Топографічні карти» і спрямовані на формування навиків орієнтування за допомогою цих карт. Це передбачає, що учні вже володіють знаннями про основи орієнтування на місцевості за допомогою компасу і місцевих ознак. Однак орієнтування на місцевості вивчалось в шостому класі, в сьомому згідно програмі ці питання не розглядались. Тому у восьмому класі доцільно не лише згадати основи орієнтування під час вивчення теми «Топографічні карти», але й повторювати їх при вивченні інших тем, згадуючи як різні елементи місцевості, або природні явища можуть використовуватись для орієнтування.

Одним з ефективних засобів навчання для формування навиків орієнтування на уроках географії можна вважати живописні твори. Під час проведення їх географічного аналізу, як комплексного, так і окремих компонентів зображеного ландшафту, постає питання про визначення сторін горизонту за місцевими ознаками, що є початком будь-якого орієнтування. Отже, розглянемо приклади застосування картин для формування навиків орієнтування.

Найчастіше на практиці застосовують прийоми орієнтування за сонцем, за особливостями рослинності, за окремими антропогенними об'єктами, за місяцем і зірками в ночі. Такі прийоми мають відповідне географічне підґрунтя.

Орієнтування за сонцем пов'язано з обертанням землі навколо своєї вісі, в наслідок якого сонце завжди сходить на сході (відповідна назва

сторін горизонту), у полудень на півдні і заході на заході. Отже для приблизного визначення сторін горизонту достатньо пам'ятати, що в ранці воно знаходиться у східному секторі неба, в середині дня - в південному та у вечері - у західному. Час доби можна приблизно визначити за висотою сонця над горизонтом та за довжиною тіней від вертикальних об'єктів. На картинах художники не завжди зображують сонце, але за характером освітлення місцевості, та окремих об'єктів можна виявити його положення.

Картина В. Орловського «Полудень»

Як вже зазначалось, завдання з визначення сторін горизонту при застосуванні на уроках картин доцільно поєднувати з іншими завданнями, для яких важливо вказувати просторове розташування географічних об'єктів або явищ. Наприклад, розглянемо картину В. Орловського «Полудень». Крім того, що дане полотно з любов'ю майстерно замальовує красу природи, воно містить багато географічної інформації про стан неба, напрям течії річки, особливості рослинності. Постає питання про визначення сторін горизонту. На картині немає зображення сонця, однак назва твору і довжина тіней від дерев свідчать про зображення середини дня. Оскільки в цей час сонце знаходиться в

південній частині неба, то тіні спрямовані на північ, відповідно правий нижній кут вказує напрямом на північ, лівий верхній - на південь.

Також на картині чітко можна визначити напрям течії річки, яка тече від глядача вдаль зображення. Це пояснюється тим, що протилежний берег піднесений і крутий, тобто він є правим берегом.

За наведеним принципом, коли на картині відображено середину дня, можна визначити сторони горизонту на багатьох пейзажах, що зображують природу України і містять багато географічної інформації, наприклад, на картинах К. Крижицького «Дорога», «Хутір в Україні», «Весна», «Повіяло весною», «Ниви», на полотнах С. Васильківського «Весняний день на Україні», «Вартові запорізьких вільностей», «Околиця», «Окраїни Полтави», «Козаче подвір'я», «Український пейзаж», «Селянська вулиця на Україні», «Готування каменів для будівництва», «Хата в Опішне», «Отара», у творах М. Сергієва «Тоня на Дніпрі», «Віз у околиці», «До селища», «Сінокіс», «Вулиця українського селища», «Яблуні у цвіті», «Літній пейзаж», «Випасання отари», на картинах В. Орловського «Вид на Україні», «Дорога», «Літній день», «Вогнище у полі», «Пейзаж», «Український пейзаж з вітряним млином», на пейзажах А. Куїнджі «Степ. Нива», у творах сучасного художника Ю. Прядка «На окраїні», «Пуща водиця», «Українські простори» та багатьох інших.

Якщо картина зображує ранок або вечір сторони горизонту також можна визначити за характером освітлення та напрямком тіней, які значно є довшими за денні, але ж у ранку предмети освітлюються зі сходу, а тіні відкидають на захід, у вечорі, відповідно освітлення відбувається з заходу, а тіні падають на схід. Наприклад, це можна побачити на картинах К. Крижицького «Вечір в Україні», при цьому слід зазначити, що в даного автора є дві напрям освітлення, і напрям тіней, а на картині 1882 р. тіней немає, але сторони горизонту можна визначити за напрямом освітлення хатинок. Теж саме можна побачити на картині А.

Куїнджі «Вечір на Україні». На картині А. Куїнджі «Захід у степу» навіть зображено сонце, що сідає і чітко вказує на західну частину зображення.

Вночі орієнтуватись можна за зірками та місяцем. Однак на своїх полотнах художники рідко відтворюють картину зоряного неба, натомість зображення місяця буває не тільки присутнім, але й відіграє важливу композиційну роль. Тому розглянемо застосування картин для формування навиків орієнтування на місцевості саме за місяцем.

Слід зазначити, що орієнтування за місяцем дещо складніше ніж за сонцем. Однак, маючи певні географічні уявлення, можна приблизно визначити сторони горизонту. Складність орієнтування пов'язана із особливостями обертання місяця навколо землі, яке складає 29,5 діб і за цей період він з'являється на небі у різних фазах та у різних місцях відносно сторін горизонту. Фази місяця залежать від його освітлення сонцем. Розрізняють фази нового місяця (коли його немає на небосхилі), молодого місяця (у вигляді серпу), місяця, що «росте» (1-2 фази), повного місяця та місяця, що убуває або «старіє» (3-4 фази). Визначити фази за зовнішнім виглядом дуже просто, якщо він має круглу форму - це повний місяць, якщо у вигляді серпу, що нагадує літеру «С» - це старий місяць, якщо у вигляді серпу в зворотній бік - це молодий місяць (як кажуть, якщо до його кінців додати умовну планку отримуємо літеру «Р», тобто він «росте»).

Для орієнтування за місяцем слід пам'ятати, в якій частині небосхилу він знаходиться залежно від фази та часу доби. Також приблизно визначити сторони горизонту можна таким способом: якщо в першу чи останню чверть фази місяця подумки з'єднати кінці "серпа" прямою лінією та продовжити її до горизонту, то в точці перетину буде південь. Роздивимось особливості орієнтування за місяцем на прикладі картини А. Куїнджі «Місячна ніч на Дніпрі»

. Картина А. Куїнджі «Місячна ніч на Дніпрі»

Це особлива картина, її було виставлено в 1880 році в Санкт-Петербурзі, причому вона була єдиною картиною, котра склала виставку. Щоб побачити полотно, люди шикувалися в чергу, багато відвідували виставку не по одному разу. Відвідувачів приваблювала незвичайна реалістичність світу на картині, багато висловлювали припущення про незвичайні фарби, що використані художником, деякі навіть заглядали за картину, намагаючись з'ясувати, чи немає там лампи [30].

На картині зображено берег Дніпра. Лінія горизонту сильно опущена вниз, за рахунок чого велику площу картини займає небо. Світіння місяця відбивається в річці. Скрізь розриви у хмарах можна побачити повний місяць, що високо піднесений над горизонтом.

Для орієнтування за місяцем у вигляді серпу можна, наприклад, застосувати морський пейзаж П. Парамонова.

Картина П. Парамонова Морський пейзаж

Тут чітко зображено молодий місяць (перша чверть), якщо провести умовну лінію через кінці серпу до лінії горизонту, то отримуємо напрям на південь.

Визначати сторони горизонту на місцевості та на картинах можна також за допомогою релігійних будівель і споруд. Вони завжди чітко орієнтовані по сторонах світу. Вівтарі та каплиці православних та греко-католицьких церков звернені на схід, а дзвіниці - на захід. Підведений кінець нижньої поперечини хреста, встановленого на куполі, завжди дивиться на північ, а опущений - на південь. Вівтарі і дзвіниці католицьких храмів орієнтовані на захід. Вівтарі ж лютеранських церков звернені тільки на схід. На православних та греко-католицьких цвинтарях хрести на могилах розташовані на сході. Однак слід мати на увазі, що нещодавно збудовані церкви, каплички та цвинтарі можуть бути розвернуті у будь-який бік на любий кут, тому орієнтуватися можна тільки по старих культових спорудах.

На пейзажах українських художників бувають присутні церкви

саме з дзвіницями, що характерно для сільської місцевості України. Значна кількість церков пояснюється доволі щільною заселеністю лісостепової та степової зони. Тому за розташуванням дзвіниць відносно церкви зручно визначати сторони горизонту. Наприклад, це можна побачити на картинах К. Крижицького «Ниви», С. Васильківського «Ярмарок в Полтаві», В. Орловського «Містечко в Україні», сучасного художника М. Луговенко «Соняшники», «Болото» і т.д.

Роздивимось детальніше цей спосіб орієнтування на картині В. Орловського «Містечко в Україні». На задньому плані картини можна побачити чітке зображення церкви (має більший діаметр, на картині зліва) з дзвіницею (менший діаметр, справа). Згідно правил будівництва дзвіниця знаходиться на захід від церкви і тому вказує на відповідну сторону горизонту. Тобто глядач дивиться на картину з північного сходу. На картині також можна побачити тіні від дерев, якщо зіставити їх напрям із сторонами горизонту можна визначити приблизний час, що складатиме для даного зображення близько одинадцятої години.

ВИСНОВКИ

Використання творів живопису в географічній освіті виявляється важливим у зв'язку із можливістю формування в сучасній молоді естетичної обізнаності та привертання інтересу до надбань національної і світової культури. Також відображення географічних об'єктів та явищ на картинах художників розкриває багатогранність способів відображення картини світу та дає широкий простір для застосування міжпредметних та культурологічних зв'язків на уроках географії.

Використання творів живопису у сучасній освіті одвічно передбачає застосування в якості засобів навчання світових і національних мистецьких надбань, тобто наголошується культурологічний підхід до викладання шкільних дисциплін.

Згідно з навчальною програмою з географії, компетентність № 9 визначається як обізнаність та самовираження у сфері культури, при цьому в якості навчальних ресурсів зазначено літературні, музичні та образотворчі твори.

Зміст навчального курсу «Україна у світі: природа, населення» та вікові особливості учнів висувають певні вимоги до живописних творів, які доцільно використовувати на уроках географії. До таких вимог можна віднести наступні: пізнавальна цінність живописних творів, достовірність географічної інформації або можливість виявлення та розкриття географічних помилок на картинах шляхом географічного аналізу, наявність вдалого ракурсу зображення або цікавого сюжету живописного твору, з можливістю його географічної інтерпретації, яскрава, зрозуміла для сприйняття, живописна манера і стиль автора, достатньо висока художня цінність творів, яка сприятиме естетичному та загальнокультурному розвитку учнів, виховна цінність творів образотворчого мистецтва.

Використання живописних творів для реалізації

культурологічних зв'язків на уроках географії має свої методичні особливості. Основні методичні питання застосування творів образотворчого мистецтва стосуються з'ясування їх місця в шкільному курсі географії, виявленню прийомів роботи з різними за жанром і стилем картинами, визначення напрямків навчальної роботи з живописними творами, розробці різноманітних видів завдань для різних етапів уроку.

До основних напрямків навчальної роботи з живописними творами на уроках географії можна віднести активізацію розумового процесу, розвиток аналітичного мислення, розвиток логічного мислення, активізацію пізнавальної діяльності, формування картографічної культури. Кожний з цих напрямків реалізується за допомогою відповідних завдань до творів образотворчого мистецтва.

Для виявлення географічного змісту живописних творів учні повинні уявляти алгоритм проведення їхнього комплексного географічного аналізу. Запропонований алгоритм складається з 12 пунктів і багатьох підпунктів. Застосування живописних творів для розвитку аналітичного мислення на уроках географії дозволить, з одного боку, розширити уявлення учнів про джерела географічної інформації, з іншого - продемонструє можливість застосування географічного підходу для сприйняття творів образотворчого мистецтва, тобто може підвищити в очах школярів значення географічних знань і навиків географічного аналізу та допоможе виявити їх роль у повсякденному житті.

Отже, реалізація культурологічних зв'язків з образотворчим мистецтвом на уроках географії розширює спектр завдань і видів навчальної діяльності, сприяє підвищенню зацікавленості учнів та розвитку в них ключових компетентностей, що потребує від вчителя творчого підходу до навчального процесу та з'ясування основних методичних аспектів застосування живописних творів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Взаимосвязь литературы, изобразительного искусства на уроках географии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lit-yaz.ru/geografiya/38241/index.html>.
2. Мелько Л.Ф. Культурологічні засади географічної освіти старшокласників: автореферат дис. ... на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук / Л.Ф. Мелько. – К., 2003. – 34 с.
3. Поваляева Л.В. Использование произведений живописи на уроках географии / Л.В. Поваляева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://xn--i1abbnckbmcl9fb.xn--p1ai/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B8/314147>.
4. Речкунова Т.А. Культурологический подход в преподавании географии / Т.А. Речкунова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mygeograph.ru/kulturologicheskij-podход-v-prepodavanii-geografii>.
5. 1. Андрущак А.І. Міжпредметні зв'язки на уроках географії / А.І. Андрущак // Географія. - Видавнича група основа-2010- N15-16 (163-164)- С.24-26.
2. Афанасьев О.Е. Концепция монографии «Мир картографии и филателии» как междисциплинарного научного исследования / О.Е. Афанасьев // Наука и образование - 2014: Сборник материалов IX Международной научной конференции студентов и молодых ученых. - Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. - С. 4173-4176.
3. Байтерьяков О.З. Теоретичні основи застосування творів живопису на уроках географії / О.З. Байтерьяков // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки». Випуск № 7. - Херсон, 2017. - С. 254-260.
4. Байтерьяков О.З. Місце живопису в шкільному кірсі географії / О.Байтерьяков, В. Гопенюк // Північне Приазов'я: проблеми регіонального розвитку у міжнародному контексті. Збірник наукових праць. -

Мелітополь, 2017. - С. 8-10.

5. Байтеряков О.З. Поштові марки як засоби навчання географії / О. Байтеряков, О. Косьяненко // Північне Приазов'я: проблеми регіонального розвитку у міжнародному контексті. Збірник наукових праць. - Мелітополь, 2017. - С. 11-13.

6. Баран В. Походження українського народу: науково-популярна література//В.Баран, Я.Баран,. -: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського, 2002. - 403 с.

7. Баранский Н. Н. Методика преподавания экономической географии / Н.Н.Баранский. М. , 1990. С. 303.

8. Бексултанова З. М. Использование произведений русской литературы на уроках географии в целях повышения познавательного интереса учащихся / З. М. Бексултанова, Л. Л. Джамалдаева, Р. А. Гакаев // Инновационные педагогические технологии: материалы II междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2015 г.). Казань: Бук, 2015. С. 4-6.

9. Бестужев-Лада И. Что может дать культурология учителю / И. Бестужев-Лада // Народное образование, 1997. № 6. - С. 33- 38.

10. Бедерханова В.П. Гуманистические смыслы образования / В.П.Бедерханова, И.Д. Демакова, Н.Б. Крыпова // Проблемы современного образования. - 2012. - № 1. - С. 16-27.

11. Безкоровайна О. В. Педагогічні аспекти гуманізації особистості вчителя в умовах демократизації шкільного життя / О.В. Безкоровайна // Оновлення змісту форм та методів навчання та виховання : зб. наук. пр. Рівн. держ. гум. ун-т. - Рівне, 2003. - Вип. 26. - С. 126-128

12. Бондаревская Е.В. Гуманистическая парадигма личностно-ориентированного обучения / Е.В. Бондаревская // Педагогика, 1997. № 4. - С. 44-51.

13. Брокгауз Ф.А. Большой энциклопедический словарь / Ф.А.Брокгауз, И.А. Ефрон. - Режим доступа: http://www.cultinfo.ru!fulltext/1/00_1_/007/121/

14. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. - К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. - 1728 с.
15. Вытский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский. - М.: АСТ: Апрель: Люкс, 2005. - 671 с.
16. Гончврейко С.У. Гуманітаризація загальної середньої освіти: проєкт концепції / С.У. Гончаренко, Ю.І. Мальований. - К., 1994. - 36 с.
17. Гончаренко С.У. Педагогічна сутність гуманітаризації шкільної освіти / С.У. Гончаренко, Ю.І. Мальований // Рід. школа. - 1994. №2 10. - С. 30-33.
18. Гончаренко С.У. Світоглядні функції загальної середньої освіти/ С.У. Гончаренко, Ю.І. Мальований // Педагогіка і психологія. - 1994. - № 1. - С. 44-55.
19. Гончаренко С.У. Гуманітаризація загальної середньої освіти / С.У. Гончаренко, Ю.І. Мальований // Почат. школа. - 1995. - № 3.-С.4-10; №4.-С. 9-13.
20. Гончаренко С.У. Гуманізація освіти як основний критерій розробки засобів реалізації сучасних технологій навчання // 229 Наук. зап. Сер.: Пед. науки / Ін-т засобів навчання АПН України, Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка. - Кіровоград, 2001. - Вип. 34 : Засоби реалізації сучасних технологій навчання. - С. 3-8.
21. Громов Ю.В. Формирование культуры здоровья в образовательной среде средствами филателии / Ю.В. Громов // Здоровьесберегающее образование. - 2013. -№2 1 (29). - С. 71-75
22. Громов Ю.В. Почтовая марка как образовательное средство в нашей стране и за рубежом / Ю.В. Громов // материалы 5-го Научно-практического семинара по истории почты и филателии, 9 октября 2014 г. - СПб: ЦМС, 2014. - С. 165-168.
23. Громов Ю.В. Методика организации филателистической образовательной площадки в школе / Ю.В. Громов // Педагогика высшей школы. 2015. №2 3.1. С. 56-59.

24. Громов Ю. В. Основы образовательной филателии / Ю.В. Громов // Почтовая связь. Техника и технологии. 2016. N2 1. С.8-13.
25. Громов Ю.В. Методическая разработка учебного филателистического экспоната «Филателия в школе» для программы «Образовательная филателия» / Ю.В. Громов // Молодой ученый. 2016. N27. С. 609-616.
26. Даринский, А.В. Методика преподавания географии / А.В. Даринский. М., 1975. - 280 с.
27. Дегтяренко А. Використання художніх творів на уроках географії / А. Дегтяренко // Географія: науково-методичний журнал. - 10/12/2011. - N23/24 .- С. 66-69.
28. Душина И.В. Как учить школьников географии / И.В. Душина, Г.А. Понурова. М.: Просвещение, 1996. -122 с.
29. Душина И. В. Методика обучения географии в общеобразовательных учреждениях / И. В.Душина, В. Б.Пятунин, А. А. Летягин. - М.: Дрофа, 2007. 509 с.
30. Ермильченко Н.В. Знаменитые полотна русских живописцев / Н.В.Ермильченко. - Москва: Белый город, 2002. - С. 36-37.
31. Етимологічний словник української мови: В. 7 т./ АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред) та ін. К.: Наук. думка, 1983. Т. 3: М/ Укл.: Р. В. Болдирев та ін. 1989. - 552с.
32. Задорожня Н.В. Художнє слово на уроках географії як засіб виховання //Географія. Видавнича група ОСНОВА-2008-N210 (1 10) - с.21.
33. Заповідники України. Горгани. - Режим доступу: http://zapovidnukuukr.ucoz.ua/index/prirodnij_zapovidnik_gorganil_0-5
34. Иванов Ю. А. Методика преподавания географии / Ю. А. Иванов. - Брест.: Бргу, 2012. - 96 с.

35. Иванова И.С. Использование филателистического материала во внеурочной работе по химии. Учебно-методическое пособие. / И.С. Иванова, Ю.В. Громов. - СПб.: Издательство «НЕМА», 2011. -40с.

36. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посібник для вузів/ Б.І. Білик, Ю.А. Горбань, Я.С. Калакура та ін.; За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. - К.: Вища школа: Знання, 1999. - 325 с.

37. Кобернік С.Г. Методика навчання географії у загальноосвітніх навчальних закладах: (Навчально-методичний посібник) / С.Г. Кобернік, Р.Р. Коваленко, О.Я. Скуратович; За ред. С.Г. Коберніка. - К.: Навч. книга. - 2005. - 319 с.

38. Корнеев В.П. Соціокультурна складова на уроках географії // Урок географії. Від класики до сучасних технологій / За ред. Корнеева В.П., Паламарчук Л.Б. Х.: Вид. група «Основа», 2006. 176 с. Бібліотека журналу «Географія». Вип. 6 (30). С. 84-107

39. Кравчук П. А. Книга рекордів природи / П.А. Кравчук. Луцьк : ПрАТ «В олинська обласна друкарня», 2011. 336 с.

40. Краса і велич України на поштових блоках. - Режим доступу: <https://ukrposhta.ua/krasa-i-velich-ukra%D1%97ni-na-poshtovix-bloках>

41. Культурологический подход в преподавании географии. - Режим доступу: <http://mygeograph.ru/kulturologicheskij-подход- v-prepodavanii-geografii/>

42. Левитас, И.Я. С маркой в страну знаний: (Заметки о почте и филателии). - Киев: Реклама, 1987. - 256 с.

43. Максаковский В.П. В.П. Географическая культура: учебное пособие для студентов вузов/В.П. Максаковский. М.: Гумани. Изд. Центр Владос. -1998.-416 с.

44. Максаковский В. П. Литературная география: географические образы в русской художественной литературе : Книга для учителя / В. П. Максаковский. - М.: Просвещение, 2006. - 407 с.

45. Малий словник історії України / відпов. ред. В. А. Смолій. К. :

Либідь, 1997. 464 с.

46. Мелько Л.Ф. Культурологічні засади географічної освіти старшокласників. Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. - К., 2003. - 34 с.

47. Методика обучения географии / под ред. А.Е. Бибик. - М.: Просвещение, 1975. - 324 с.

48. Методика обучения географии в средней школе / под ред. И.С. Матрусова. М.: Просвещение, 1985. - 290 с.

49. Методика обучения географии в средней школе/ под ред. Л.М. Панчешниковой. - М.: Просвещение, 1983. - 322 с.

50. Навчальна програма з географії для загальноосвітніх навчальних закладів. 2017 р.

51. Національний природний парк «Святі гори». - Режим доступу: http://dobro-bibliio.ucoz.ru/pubUdonbass/priroda/nacionalnij_prirodnij_park_quot_svjati_gori_quot/33-1-0-267

52. Орієнтування за місцевими предметами. - Режим доступу: http://www.bilivovki.org.ua/index.php?id=19&tx_ttnews%5Byear%5D=2016&tx_ttnews%5Bmonth%5D=03&tx_ttnews%5Bday%5D=18&tx_ttnews%5Btt_news%5D=34&cHash-b2785dad64f90eefe3a8c153658076c

53. Оскирко О.П. Використання художніх творів на уроках географії (Методичні рекомендації) / О.П.Оскирко. - Черкаси, 2012. - 66 с.

54. Павлова О.Ю. Історія української культури: навчальний посібник / О.Ю.Павлова. - К.: Центр учбової літератури, 2013. - 340 с.

55. Паламарчук Л.Б. До питання методики вивчення українського етносу в шкільних курсах географії // Географічна освіта в Україні. К. 1995. С. 31-32.

56. Паламарчук Л.Б. Формування національної свідомості учнів у процесі набуття знань про український етнос (на матеріалах шкільних курсів географії) : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 теорія та

історія педагогіки, 13.00.02 теорія та методика навчання географії / Паламарчук Л.Б. ; Київ. міжрегіональний ін-т удосконалення вчителів ім. Б.Д. Грінченка. К., 1997. 26 с.

57. Паламарчук Л.Б. Використання елементів українознавства на уроках ії / Т.І. Рихлик // Географія та основи економіки в школі. 1996. С. 16-17.

58. Паламарчук Л.Б. Українознавство. Посібник для курсистів / С.І. Болтівець, Т.І. Люрина, М.Г. Тараненко та ін.. К. 1999. 410с.

59. Паламарчук Л.Б. Відбір етнографічного матеріалу в процесі р формування соціокультурної складової змісту географічної освіти // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. Випуск XXXI. Івано-Франківськ. 2010. С. 158-165

60. Пальчевський С.С. Елементи гуманізації в курсі географії України : рек. на доп. вчителям географії середніх загальноосвітніх шкіл / С. С. Пальчевський. - Рівне : Рівнен. обл. від-ня Пед. т- ва України, 1991. - 67 с.

61. Пальчевський С.С. Педагогіка: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / С. С. Пальчевський. - К.: Каравела, 2007. - 575 с.

62. Пестушко В.Ю., Уварова Г.Ш. Фізична географія України. Підруч. для 8 кл. заг. сер. шк. - К.: Генеза, 2008.

63. Пестушко В.Ю., Уварова Г.Ш. Географія 10 клас. Підруч. для 10 кл. заг. сер. шк. - К.: Генеза, 2010. - 310 с.